

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1974.3.03>

K. KALA

A/Ü. «EESTI KIVIÖLI» OSA KODANLIKU EESTI PÕLEVKIVITÖÖSTUSES

Põlevkivitööstuse arengut kodanlikus Eestis, peamiselt küll tema seoseid majanduse ning kodanluse poliitilise orientatsiooniga, samuti selle tööstusharu tööliste olukorda ja klassivõitlust seoses tööliikumisega üldse on nõukogude ajaloolased ja majandusteadlased mõnevõrra puudutanud üsna mitmetes uurimustes.¹

Otseselt Eesti põlevkivitööstust käsitleb majandusteadlane D. Kuznetsovi uurimus.² Kuigi selles raamatus on esiplaanil majanduslikud ja tehnoloogilised küsimused, on temas peatunud põlevkivitööstuse tekkelgi. Suure panuse Eesti põlevkivitööstuse ajaloo uurimisse on andnud tehnikateadlased ja insenerid.³

Käesoleva uurimuse seisukohalt pakub erilist huvi E. Smideri raamat «Tuhast tõusnud».⁴ Mälestustele, ilmunud kirjandusele ja teistele allikatele tuginedes on E. Smider esitanud värvika, kuigi mõneti fragmentaarse pildi Kiviöli minevikust ja tänapäevast. Käsitluse väärtust kahandab see, et autor on vähe kasutanud arhiivimaterjale.

Väärtuslikke andmeid põlevkivitöötlemise ja töötajate kohta Kiviölis pakub ka H. Sampka artikkel «Kiviöli minevik ja tänapäev».⁵ 1936. aastal Kiviölis puhkenud streiki on lähemalt käsitlenud A. Tolk.⁶

Allpool püüame vaadelda üksikasjalikumalt a/ü. «Eesti Kiviöli» osa kodanliku Eesti põlevkivitööstuses ning anda uusi pidepunkte selle tähtsa tööstusharu arengu ja tööliiklasi olukorra selgitamiseks vaadeldaval ajajärgul. Artikli kirjutamisel on tuginetud peamiselt Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis (ORRKA) leiduvatele materjalidele.

¹ H. Saarniit, Kodanlik Eesti sõjajärgse revolutsioonilise kriisi aastail (1920—1924). Tallinn, 1958; O. Elango, Eesti kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni aastail (1925—1929). Tallinn, 1958; M. Pesti, Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all (1934—1940). Tallinn, 1960; M. Pesti, Kodanliku Eesti majanduslik ja poliitiline allutamine hitlerlikule Saksamaale (1935—1938). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1955, nr. 3, lk. 347—361; O. Karma, Riiklik-monopolistlikust kapitalismist kodanlikus Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 2, lk. 150—165; O. Kuuli, A. Liebman, H. Saarniit, Tööraha riigi eest. Eesti ametiühingute võitlusest aastail 1918—1940. Tallinn, 1967; O. Sepre, Kodanliku Eesti sõltuvus imperialistlikest maadest. Tallinn, 1964; O. Sepre, Eesti kodanlik riik monopolide teenistuses. Tallinn, 1963.

² Д. Т. Кузнецов, Очерки развития сланцевой промышленности Эстонской ССР. Л., 1960.

³ Vt. näit. 50 aastat põlevkivi kaevandamist Eesti NSV-s. Artiklite kogumik. Koostaja tehnikakandidaat A. Allik. Tallinn, 1968.

⁴ E. Smider, Tuhast tõusnud. 50 aastat Kiviöli Põlevkivikeemia Kombinaati. Tallinn, 1972.

⁵ H. Sampka, Kiviöli minevik ja tänapäev. Rmt.: 50 aastat põlevkivi kaevandamist Eesti NSV-s, lk. 74—87.

⁶ A. Tolk, Kiviöli streik. «Edasi» 11. nov. 1961.

Põlevkivitööstuse tekkimisest Eestis

Kuigi esimesed andmed Eesti põlevkivi kohta pärinevad juba XVIII sajandi 70-ndatest aastatest, astuti praktilisi samme tema kasutuselevõtuks alles Esimese maailmasõja aastail, mil Tsaari-Venemaal puhkes terav küttekriis. 1916. aastal tehti geoloog N. Pogrebovi ülesandeks selgitada Eesti põlevkivi tööstusliku tootmise võimalusi, et kasutada seda Petrogradi piirkonna kütusega varustamiseks. Põlevkivi kui kütuse suurtähtsusega ka tööstusele Eesti alal, mida sõja-aastail ei suudetud enam vajalikul hulgal varustada kivisõega.⁷ N. Pogrebovi juhtimisel teostatud uurimistööde tulemustest selgus juba sama aasta sügiseks, et ainuüksi 40 ruutversta suurusel maa-alal põhja pool Jõhvi-Sonda raudteed leidub põlevkivi vähemalt kolm miljonit puuda.⁸ Uue kütuse ja keemiatööstuse tooraine omaduste selgitamiseks saadeti Petrogradi 22 vagunit põlevkivi. Katsete tulemused olid igati lootustandvad ja juba 1917. aastal avati põlevkivi tootmiseks Kohtla jaama läheduses kolm karjääri.⁹

Ka kodanliku vabariigi algusaastail oli kivisõe sissevedu Eestisse väga piiratud. Tööstuse kütusevajadusest kaeti 1920. aastal 87,9 ja 1921. aastal 71,4 protsenti puudega.¹⁰ Niisuguses olukorras kõitis põlevkivi loomulikult tähelepanu. Tema kui Eesti tähtsaima maavara abil ei loodetud lahendada mitte ainult küttekiiri, vaid kasutada teda teistelgi eesmärkidel ning saavutada tema abil üldist majanduslikku elavnemist.

Kuid põlevkivivarudegi kasutuselevõttu raskendas kodanlikus Eestis kapitali puudus.

1918. aastal loodi Kohtla-Järvele riiklike summadega Riigi Põlevkivitööstus, mis 1936. aastal muudeti aktsiaseltsiks Esimene Eesti Põlevkivitööstus.¹¹ Sel ettevõttel oli suuri teeneid põlevkivitootmise ja -töötlemise arendamisel ja põlevkivisaaduste propageerimisel.

Kuid kapitalistliku maailmamajanduse süsteemi lülitunud majanduslikult nõrgas ja poliitiliselt kergekaalulises kodanlikus Eestis võis põlevkivitööstus laieneda peamiselt väliskapitali osavõtul ja viimase huve silmas pidades.

Põlevkivitööstusettevõtete asutamiseks hakkas riik mitmesugustele väliskapitali esindavaile rühmitustele võrdlemisi väikese tasu eest andma uurimislubasid ja kontsessioone. Aastail 1921—1922 jõuti välja anda tervelt üheksa kontsessiooni kokku enam kui 21 000 ha kohta. Kuigi suur osa neist hiljem tühistati, tuli ka uusi juurde ja 1934. aastaks oli Mäe-ameti andmeil ikkagi välja antud kümme kontsessiooni kokku üle 54 000 ha kohta.¹² 30-ndate aastate teisel poolel suurenes põlevkivikontsessioonäride arv, eriti aga kontsessioonialade suurus veelgi ning moodustas 1938. aastal ligi 110 000 ha. Kodanliku Eesti lõpuks oli enamik tööstuslikult kasutatavast põlevkivist väliskapitali valduses.¹³

Arvukatele kontsessioonidele vaatamata arenes põlevkivitööstus esialgu aeglaselt, sest Eesti põlevkivist ja selle tarvitamise võimalustest teati veel üsna vähe. Uut kütteainet tuli alles hakata propageerima ja samal ajal konstrueerida põlevkiviga kütmiseks sobivad kolded. Veelgi keerukamaks ülesandeks oli sobivate uttemetodite väljatöötamine ja tööstuslik rakendamine.

Alguses leidis põlevkivi ulatuslikumat kasutamist vaid tsemenditööstuses ja raudteel. Põrlevate tsemendiahjude kütmiseks peenpõlevkivist jahvatatud tolmuga oli võimalik kasutada sama sisseseadet, mida varem oli kasutatud kivisõetolmuga kütisel. Aastail

⁷ Vt. O. K a r m a, Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963, lk. 375.

⁸ ORRKA, f. 2491 (Insener Märt Raua poolt kogutud dokumentaalsete materjalide kollektsioon Eesti põlevkivitööstuse kohta (1918—1949), nim. 1, s.-ü. 39, l. 23. 1937. aastal hinnati Eesti põlevkivivarusid viiele miljardile tonnile. (K. L u t s, Põlevkivitööstuse tulevik. Rmt.: Eesti tootmisreservide rakendamisevõimalusi. Tallinn, 1937, lk. 69.)

⁹ ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 39, l. 23, 24.

¹⁰ Eesti Majandus. Viik V. Tööstus Eestis 1924. Tallinn, 1926, lk. 48.

¹¹ Allpool kasutatakse selle nimetuse lühendatud kuju Riigi Põlevkivitööstus.

¹² ORRKA, f. 969 (Majandusministerium), nim. 4, s.-ü. 89, l. 34.

¹³ A/s. Esimene Eesti Põlevkivitööstus, endine Riigi Põlevkivitööstus. Tallinnas 1938, lk. 10.

1920—1924 tarbis tsemenditööstus kogu tööstuses kasutatud põlevkivist 63—93 protsenti.¹⁴ Vedurid Eesti raudteel läksid täielikult üle põlevkiviküttele 1925. aastal, kusjuures nende kütmiseks kasutati esimese sordi põlevkivi. Selleks tuli nende küttekolletesse asetada liikuvad restid ja veduri alla paigutada tuhakastid.¹⁵

Teistes tööstusharudes nõudis üleminek põlevkiviküttele rohkem aega. Mõõdus aastaid, enne kui Põhja Paberi- ja Puupapivabrik, Balti Puuvillavabrik, Tallinna Elektriijaam jt. suuremad kütusetarbijad suutsid konstrueerida vajalikud küttekolded, mis odavam, kolmanda sordi põlevkiviga kütisel andsid enam-vähem rahuldavaid tulemusi.¹⁶

Põlevkivis peituv majanduslik potentsiaal võis täielikumalt avalduda vaid tema töötlemisel põlevkiviõliks.¹⁷

1919. aastal alustas Riigi Põlevkivitööstus põlevkivi utmise katseid. Saksa firma «J. Pintsch» projekti järgi Kohtla-Järvele ehitatud katseseade valmis 1921. aasta sügisel. 1924. aasta lõpul pandi sama firma esindajate poolt käima Riigi Põlevkivitööstuse esimene õlivabrik, kus utteseadmeiks kasutati välisküttega püstretorte, mis andsid 18 protsenti toorõli.¹⁸ Eraettevõtted (a/ü. «Eesti Kiviõli», Estonian Oil Development Syndicate Ltd., Eestimaa Õlikonsortsium) piirdusid 20-ndate aastate lõpuni vaid õlitootmise katsetamisega või alustasid seda alles 30-ndail aastail (The New Consolidated Gold Fields Ltd.).¹⁹ Erafirmade kogutoodang ületas Riigi Põlevkivitööstuse toodangu alles 1933. aastal.²⁰

Õlitootmisele orienteerunud välisfirmade suhteliselt aeglase tegutsemise põhjuseks olid eelkõige tehnilised raskused sobivate utteahjude loomisel, sellega seotud suured kulutused, algul ka ebaselged toodangu realiseerimise perspektiivid.

A/ü. «Eesti Kiviõli» asutamine ja katsetamisperiood

A/ü. «Eesti Kiviõli» asutajaiks olid J. Harwood, E. Forsman, B. Makovsky, E. Rosenvald ja K. Sievert, kes 26. septembril 1921 palusid Kaubandus-Tööstusministeeriumilt luba aktsiaühingu põhikirja registreerimiseks.²¹ Põhikiri registreeriti Tallinna-Haapsalu rahu-kogus 1. oktoobril 1921.²² Aktsiaühing võis tegevust alustada, kui põhikirjas ettenähtud 100 miljoni margasest põhikapitalist oli koos 40 protsenti. Hiljem suurendati seda määra 60 protsendini.²³

15. märtsil 1922 tõendas saksa finantsringkondadega tihedalt seotud pangamaja G. Scheel ja Ko, et nende panka on a/ü. «Eesti Kiviõli» arvele sisse makstud 61,8 milj. marka. Selle tõendi alusel sai a/ü. «Eesti Kiviõli» 17. märtsil 1922 Kaubandus-Tööstusministeeriumilt loa tegevust alustada.²⁴

Esimese kontsessioonialana sai a/ü. «Eesti Kiviõli» Püssi ja Sonda raudteejaama vahel asuva 750 ha suuruse maa-ala, kus esialgseid uurimistöid oli teinud ja mille kasutuselevõtu kohta oli 1920. aastal ka kontsessiooni sõlminud a/ü. «Põhja Paberi-

¹⁴ Eesti Majandus, vihk V, lk. 49.

¹⁵ M. R a u d, Eesti põlevkivitööstuse areng. Käsitirjaline ülevaade. (ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 66, l. 123; f. 1840 (Majandusministeeriumi Mäeamet), nim. 1, s.-ü. 97, l. 28.) Ajavahemikus 1919—1921 kasutati põlevkivi rohkesti ka gaasivabrikutes. Nii oli põlevkivi aastail 1920—1921 peamiseks tooraineks Tallinna gaasivabrikus. Kui kivisõe import suurenes, sai selleks jälle kivisüsi. (Põlevkivi Eestis. «Eesti Statistika Kuukiri» 1922, nr. 1—2, lk. 202; Tallinna Linna Statistiline Aastaraamat 1924. Tallinn, 1925, lk. 198.)

¹⁶ ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 66, l. 122; f. 73 (Kaubandus-Tööstusministeerium), nim. 1, s.-ü. 274, l. 208, 209.

¹⁷ Käesoleval ajal kõetakse põlevkiviga võimsaid elektriijaamu, mille energiat saadetakse ka väljapoole vabariiki.

¹⁸ A/s. Esimene Eesti Põlevkivitööstus..., lk. 49.

¹⁹ Ülejäänud eraettevõtted — a/s. «Kütte Jõud» ja a/s. «Port-Kunda» — tegelesid ainult põlevkivikaevandamisega.

²⁰ ORRKA, f. 891 (Kaubandus-Tööstuskoda), nim. 1, s.-ü. 642, l. 123.

²¹ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 853, l. 1a.

²² «Riigi Teataja Lisa» I, 1922, nr. 41, lk. 395.

²³ Sealsamas, lk. 389, 395, 396.

²⁴ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 853, l. 21—23. Kuni 1936. aastani jäigi a/ü. «Eesti Kiviõli» põhikapitaliks 60 milj. marka (600 000 krooni).

ja Puupapivabrik». Viimane põlevkivi kaevandama ei hakanud ja 22. märtsil 1922 läks talle antud kontsessioon a/ü. «Eesti Kiviöli» valdusse.²⁵ Samal aastal alustati põlevkivi kaevandamist Sala küla juurde rajatud karjääris. Uhtlasi alustati laboratoorseid katseid põlevkiviõli saamiseks. Uurimistöödeks ja katseeadmete ehitamise juhtijateks kutsuti asjatundjaid välismaalt,²⁶ nende ehitamises ja käikulaskmises aga osalesid ka kohalikud töölised.²⁷ Ettevõtet juhtis tol ajal insener M. Kulžinski.²⁸ 1924. aastal valmis kahest horisontaalsest raudsisternist koosnev põlevkiviutmise katseseade. Katsetusi jätkati ja neist võttis pidevalt osa 10—20 inimest.²⁹ Aastail 1927—1928 ehitati insener M. Kulžinski ja professor P. Seloumovi kava järgi esimene tunnelsüsteemi katsetehas, mille läbilaskevõime oli 75 tonni põlevkivi ööpäevas.³⁰

Tunnelahjudes utmiseks asetati põlevkivi spetsiaalseesse vagonettidesse, mis läbisid ahju, kus temperatuur pidevalt tõusis. Mitmest lüüsis koosnevas hermeetilises tunnelahjus tegi põlevkivi läbi utmisprotsessi. Selle kestel tekkinud õliaurud ja gaasid juhiti kondensaatorisse, kus utteproduktid eraldati astmelise jahutuse teel. See a/ü. «Eesti Kiviölis» väljatöötatud utmisviis osutus üheks õnnestunumaks.³¹ Riigi Põlevkivitööstuse direktori M. Raua andmeil oli a/ü. «Eesti Kiviöli» keskmine õlisaagis aastail 1929—1940 19,6 protsenti, s. o. kõrgem kui ühelgi teisel põlevkivitööstusettevõttel Eestis.³²

Kuni 1929. aastani kaevandati Kiviölis põlevkivi karjääridest. Töötati käsitsi kirka, labida ja käruga. Põlevkivivagonettide väljaveoks karjäärist kasutati vedureid.

Ettevõtte tööliste üldarv kõnesoleval ajavahemikul oli võrdlemisi kõikum, püüdes 100—200 piires.³³ Kuni 1928. aasta lõpuni toodeti Kiviölis peamiselt põlevkivi.

Tabel 1

A/ü. «Eesti Kiviöli» toodang ja selle realiseerimine aastail 1925—1928, t*

| | 1925. a. | 1926. a. | 1927. a. | 1928. a. |
|---|----------------|----------------|----------------|-----------------|
| Põlevkivi kaevandati | 15 625 | 37 417 | 30 161 | 19 338 |
| Selle osatähtsus põlevkivi üldtoodangus Eestis, % | 5,4 | 8,7 | 7,7 | 4,3 |
| Müüdi põlevkivi tooröli | 23 831 12,9 | 36 755 55,4 | 28 801 0,18 | 12 978 0,025 |
| Kütteks ja katseteks kulutati põlevkivi | 504,5 | 660,6 | 1 383 | 2 061 |

* Tabel on koostatud ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 97, l. 8, 54, 130, ja s.-ü. 104, l. 245 andmeil. 1925. a. ületas põlevkivi müük toodangu seetõttu, et realiseeriti ka eelmiste aastate varusid. Aastail 1922—1924 toodeti a/ü. «Eesti Kiviölis» 11 513 t põlevkivi. (Vt. a/s. Esimene Eesti Põlevkivitööstus..., lk. 107.)

Nagu tabelist 1 näeme, läks kaevandatud põlevkivist enamik müügiks. 1920-ndate aastate keskel kasutasid a/ü. «Eesti Kiviöli» põlevkivi peamiselt tsemenditehased ja raudtee, teatud kogus (aastail 1925—1926 umbes 2400 t) läks mitmesugustele väiketarbijatele.

²⁵ Д. Т. Кузнецов, lk. 29.

²⁶ ORRKA, f. 2113 (3. jaoskonna tööinspektor), nim. 1, s.-ü. 70, l. 11.

²⁷ E. Smider, lk. 17, 18.

²⁸ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 11.

²⁹ Sealsamas, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 97, l. 8, 55.

³⁰ Д. Т. Кузнецов, lk. 32; ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 97, l. 131; s.-ü. 104, l. 245.

³¹ Vt. lähemalt В. Нагре, Eesti Kiviöli utteahi. «Техника Ажакри» 1935, nr. 9, lk. 170—172; Vt. ka Д. Т. Кузнецов, lk. 58.

³² ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 89, l. 57. 30-ndate aastate teisel poolel saavutas kõrge õlisaagise ka firma «The New Consolidated Gold-Fields Ltd.» õlivabrik Kohtlas ja isegi ületas mitmel aastal a/ü. «Eesti Kiviöli» vastava näitaja. 1939. aastal oli õlisaagis Riigi Põlevkivitööstusel 16,35%, a/ü. «Eesti Kiviöli» 20,58%, «Eestimaa Olikonsortsiumil» 18,63% ja «Gold-Fields'il» 20,9%. (ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 82, l. 59.)

³³ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 97, l. 8, 54, 130, 143; s.-ü. 104, l. 245; s.-ü. 112, l. 341; f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 235, 236, 273, 294, 295.

Aastail 1925—1928 ettevõtte põlevkiviöli ei tootnud,³⁴ toimusid ainult katsetamised. Küll aga oli 1924. aastal toodetud 75 tonni tooröli,³⁵ mis realiseeriti hiljem.

Rõõbiti a/ü. «Eesti Kiviöli» tootmise laiendamiseks hakkas 20-ndail aastail Erra valla maadel järk-järgult välja kujunema asula, mille moodustasid tööstushooned, tehnilise personali ning ametnike majad ja tööliste eluasemeks olevad barakid. Katsetamisajal kerkis esimesena ettevõtte peakontor. 1923. aastal valmis esimese katsevabriku hoone. 1926. aastal kaeti põlevkivi raudteevagunitesse laadimise koht 190 meetri pikkuse varikatusega. 1927. aastal algas uue katsevabriku ja laboratooriumihoone ehitamine, mis valmisid järgmisel aastal. 1922. aastal valmis veekanal, mida tuli süvendada igal aastal.³⁶ Kuna ettevõtte oli rajatud n.-õ. tühjale kohale, tuli aktsiaühingul tahes-tahtmata hoolitseda tööliste peavarju eest. Selleks kulutatavaid summasid aga püüti äärmiselt piirata. Esimesteks tööliselamuteks olid viilkatusega poolmuldonnid. Hiljem hakati püstitama kergeid puitehitisid, mis seest- ja väljastpoolt krohviti. 1927. aastal valmis kolm ja järgmisel aastal veel neli sellist maja, igaühes 16 tuba pliidiga.³⁷ Kogu a/ü. «Eesti Kiviöli» tegevuse kestel elas suur osa töölisi siiski ümbruskonna taludes, sageli mitme kilomeetri kaugusel töökohast. 1928. aastal hakati Sonda ja Püssi jaama vahel, põhja ja lõuna pool raudteed tekkinud asulat nimetama Kiviölikiks. 1930. aasta algul avati Kiviöli raudteejaam.³⁸

Majanduskriis ja a/ü. «Eesti Kiviöli»

1929. aastal puhkenud ülemaailmne majanduskriis avaldus ka Eesti põlevkivitööstuses. Turg kitsenes ja saaduste hinnad langesid. 1931. aastal otsustas Riigi Põlevkivitööstuse nõukogu piirata põlevkivitootmist. Riigi Põlevkivitööstuse direktori M. Raua vastuseisust hoolimata otsustas nõukogu tunduvalt alandada ka tööliste palku.³⁹ Tööliste keskmine kuupalk Riigi Põlevkivitööstuses langeski aastail 1929—1933 67,1 kroonilt 52,8 kroonile.⁴⁰ Mõnedele erafirmadele andis kriis tugeva hoobi. 1931. aastal suleti inglise seltsile «M. E. Oil Syndicate Ltd.» kuulunud Vanamõisa õlivabrik. 1929. aastal katkestas pikemaks ajaks õlitootmise alles eelmisel aastal tööd alustanud «Eestimaa Õlikonsortsium». Kriisiaastail langes toodang või püsis ligikaudu samal tasemel a/s. «Kütte-Jõu» ja a/s. «Port-Kunda» kaevandustes. Tervikuna põlevkivitoodang Eestis aastail 1929—1933 peaaegu ei langenud, püsisdes üsna stabiilsena 500 000 tonni piires. Eraetevõtete toodang aga suurenes peamiselt a/ü. «Eesti Kiviöli» arvel 162 000 tonnilt 287 600 tonnini. Põlevkiviöli tootmine suurenes samal ajal rohkem kui 3,5-kordseks. Kuigi õlitootmine tõusis kriisi ajal ka Riigi Põlevkivitööstuses ja 1931. aastal alustas tegevust Inglise firma «The New Consolidated Gold-Fields Ltd.» õlivabrik Kohtlas, kajastub neis andmetes siiski peamiselt a/ü. «Eesti Kiviöli» hoogsa arengu algus, mida üldine majanduskriis oluliselt ei häirinud. Selle põhjusi tuleb otsida eelkõige asjaolust, et a/ü. «Eesti Kiviöli» seljataga seisis tugev Saksa kapital, mis võis endale lubada suuremaid investeeringuid ka kriisiperioodil, kui eesmärgiks oli kannakinnitamine põlevkivitööstuses. Viimase tähtsust kütteenaine poolest vaeale Saksa-maale osati ilmselt juba neil aastail hinnata.

A/ü. «Eesti Kiviöli» tõusule pärast katseperioodi pani aluse uus õlitehas, mida arhitekt A. Valdovski projekti järgi hakati ehitama 1930. aastal. Tunnelahjude 1 ja 2 (kummagi läbilaskevõime 250 t põlevkivi ööpäevas) projekti autor oli prof. P. Šeloumov,⁴¹ valmistas nad ja monteeris a/s. «Franz Krull». Tehase valmimisel pidi a/ü. «Eesti Kiviöli» tootma 25 000—30 000 tonni tooröli ja 5000 tonni bensiini aastas. Ehitati ka elamud umbes

³⁴ Sealsamas; ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 82, l. 45—48.

³⁵ ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 82, l. 44.

³⁶ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 97, l. 8, 54, 130; s.-ü. 104, l. 245, 246.

³⁷ Sealsamas, s.-ü. 97, l. 131; s.-ü. 104, l. 245; f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 278.

³⁸ E. S m i d e r, lk. 20; ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 338.

³⁹ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 113, l. 672—674; f. 969, nim. 3, s.-ü. 417, l. 1.

⁴⁰ Д. Т. Кузнецов, lk. 51.

⁴¹ Sealsamas, lk. 43.

250 uuele töölisele.⁴² Uut tehast pidi elektrienergiaga varustama selleks loodud a/s. «Virumaa Elekter», kes hakkas Narva Kreenholmis paigaldama kahte turbogeneraatorit võimsusega à 1600 kW ning püstitama elektriliini Narvast Kiviõlisse. 1930. aasta lõpuks saadi uue õlivabriku hoone katuse alla, ehitati katlamaja, elektrialajaama, rippraudtee koksi äraveoks, õliladu ja üht-teist muud. Valmis 17 elumaja tööliste ja ametnike jaoks. Ehitustööliste arv ulatus 1930. aasta viimasel viiel kuul keskmiselt 500-ni.⁴³ Kuigi andmed ehitustööliste palgatingimuste kohta puuduvad, võib oletada, et need kriisi tõttu olid ettevõtjatele vägagi soodsad. Tööinspektori 1930. aasta aruandes märgitakse, et kõnesolevad ehitustööd aitasid kaevanduste piirkonnas suuresti tööpuudust leevendada.⁴⁴

Uue õlivabriku käikulaskmine nõudis põlevkivitoodangu tunduvalt suurendamist. Kuna põlevkivil lasuvad katekihid järjest paksemaks muutusid, otsustati 1929. aastal karjääri-viisilisel kaevandamiselt üle minna allmaakaevandamisele.⁴⁵

Õlitechase valmimisega 1931. aastal kujunes a/ü. «Eesti Kiviõli» Eesti oludes juba tõeliseks suurettevõtteks. Tal oli oma kaevandus, õlivabrik, laboratoorium, mehhaanika-töökoda ja transpordi- ning majandusosakond.⁴⁶ Tööliste arv hakkas kiiresti suurenema: kaevurite keskmine arv tõusis aastail 1930—1931 91-lt 180-ni, õlitechase tööliste keskmine arv 56-lt 107-ni.⁴⁷ 1931. aasta IV kvartalis oli Kiviõlis keskmiselt 660 töölise, kaasa arvatud transpordi ja laadimise alal, mehhaanikatöökojas, elektriosakonnas ja mujal töötavad. Põlevkivi kaevandamise ja utmise tegelesid neist 364.⁴⁸

Kriisiaastail alanud a/ü. «Eesti Kiviõli» toodangu kiire suurenemine tingiski kuni 30-ndate aastate alguseni Eesti põlevkivitööstuses juhtpositsioonil olnud Riigi Põlevkivitööstuse osatähtsuse vähenemise. Põlevkivi ja põlevkivitoorõli tootmises ning põlevkivitööstuse saaduste ekspordis läks ülekaal väliskapitaliga töötavate firmade kätte.

A/ü. «Eesti Kiviõli» arengut kriisiperioodil soodustasid mitmed tegurid. Kodanliku valitsuse loal sõlmiti 1930. aastal a/ü. «Eesti Kiviõli» ja Riigi Raudteevalitsuse vahel leping, mille kohaselt viimane pidi a/ü. «Eesti Kiviõlilt» ostma 25 000 tonni kütteõli hinnaga 50 kr. tonn, seega kokku 1 250 000 krooni eest.⁴⁹ See andis teatud tagatise toodangu realiseerimiseks ning oli Kiviõli esimese suure õlitechase ehitamise aluseks.⁵⁰

Seoses autotranspordi arenguga suurenes neil aastail nõudmine bensiini järele. A/ü. «Eesti Kiviõli» uttesüsteem võimaldas teda toota soodsamalt kui teistes põlevkivitöötlemisettevõtetes. Nagu allpool näeme, ei jätnud aktsiaühing seda kasutamata. Siseturul realiseeriti bensiini kõrgete kaitsetollide varjus. Ettevõttele anti ka seadmete tegelikust kulumisest mitu korda kõrgem amortisatsiooninorm, mille tõttu suur osa tuludest kanti amortisatsiooni arvele ning oli seega maksuvaba. Seegi lõi soodsad tingimused ettevõtte laiendamiseks. Majanduskriisi ajal oli tööpuudus Virumaal väga suur. 15. aprillil 1933 näiteks oli Rakvere tööbörsil registreeritud töötatöölise arv (1806 meest ja 117 naist) väiksem ainult Tallinna tööbörsil registreeritute arvust.⁵¹ Palkade üldine langus ja suur tööpuudus andis odavaid töökäsi. Mis puutub a/ü. «Eesti Kiviõli» toodangu ekspordile Saksamaale, siis ei avaldanud see kriisiaastail ettevõtte tegevusele kuigi suurt mõju.⁵²

Tabelist 2 nähtub, et kriisiaastail oli põlevkiviõli eksport võrdlemisi tagasihoidlik. Märksa olulisemal kohal oli bensiini eksport. Näeme samuti, et Saksamaa osatähtsus ekspordimaana oli üldiselt veel väga väike. Silmapaistvaks erandeiks Saksa kui ekspordimaana osatähtsuses on põlevkivitoorõli eksport 1933. ja põlevkivibensiini eksport 1930. aas-

⁴² RAKA, f. 4355 (A/ü. G. Scheel ja Ko pank), nim. 1, s.-ü. 1890, l. 23.

⁴³ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 142, l. 106—108.

⁴⁴ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 9, l. 435, 436.

⁴⁵ H. S a m p k a, Kiviõli minevik ja tänapäev. Rmt.: 50 aastat põlevkivi kaevandamist Eesti NSV-s, lk. 75.

⁴⁶ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 415.

⁴⁷ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 123, l. 428, 434, 435.

⁴⁸ Sealsamas, s.-ü. 143, l. 224.

⁴⁹ ORRKA, f. 1559 («Eesti Kiviõli» aktsiaühisus), nim. 1, s.-ü. 2, l. 73.

⁵⁰ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 147, l. 402; f. 969, nim. 6, s.-ü. 182, l. 1.

⁵¹ ORRKA, f. 969, nim. 4, s.-ü. 117, l. 12.

⁵² Vrd. E. S m i d e r, lk. 24.

Tabel 2

Põlevkivitoorõli ja põlevkivibensiini eksport (%-des kogutoodangust) ja Saksamaa osatähtsus ekspordis (%-des kogu ekspordist) aastail 1929—1933*

| | 1929. a. | 1930. a. | 1931. a. | 1932. a. | 1933. a. |
|----------------------------|----------|----------|----------|----------|----------|
| Põlevkivitoorõli eksport | 16,7 | 15,7 | 13,8 | 10,0 | 16,8 |
| Saksamaa osatähtsus selles | 1,1 | 12,0 | 1,8 | 4,4 | 60,0 |
| Põlevkivibensiini eksport | 30,4 | 59,3 | 41,5 | 17,9 | 31,4 |
| Saksamaa osatähtsus selles | 14,0 | 57,0 | — | — | — |

* Tabel on koostatud J. Kalviste, Põlevkivisaaduste väljaveo areng Eestis, lk. 5, ning Д. Т. Кузнецов, lk. 42 leiduvail andmeil.

tal. 1933. aastal aga oli põlevkivitoorõli üldtoodang Eestis vaid 37 600 t, millest a/ü. «Eesti Kiviõli» arvele langes 22 900, Riigi Põlevkivitööstuse arvele 10 400 ja «Gold-Fields'i» arvele 4300 t.⁵³ Väljavedu aga moodustas üldtoodangust, milles Kiviõli osa oli kõige suurem, vaid 16,8 protsenti. Kuigi väljaveost omakorda 60 protsenti läks Saksamaale ning a/ü. «Eesti Kiviõlile» kuulus sellest ilmselt suurem osa (Riigi Põlevkivitööstus andis 1933. a. väljaveetud põlevkiviõlist 36%⁵⁴), oli see a/ü. «Eesti Kiviõli» toodanguga võrreldes ikkagi väike. Bensiini eksporditi 1930. aastal Eestist üldse vaid 227,8 t 39 500 krooni väärtuses; Saksamaale läks sellest 57 protsenti. Samal aastal müüs a/ü. «Eesti Kiviõli» bensiini 284 t.⁵⁵ Kuhu ja millises koguses a/ü. «Eesti Kiviõli» oma bensiini 1930. aastal ekspordis, selle kohta puuduvad käesoleva artikli autoril andmed. Arvestades bensiini ekspordi üldse 1930. aastal, ei võinud sellest saadud tulu a/ü. «Eesti Kiviõlile» olla kuigi suure tähtsusega. Kriisiaastail oli Saksamaa osa põlevkivitööstuse saaduste turuna veel üsna tagasihoidlik ega mõjutanud oluliselt ei a/ü. «Eesti Kiviõli» ega ka kogu Eesti põlevkivitööstuse olukorda. Saksamaa osatähtsus ekspordimaana ja sellega seotud mõju Eesti põlevkivitööstusele hakkas kiiresti tõusma alles pärast kriisi.

Suurendanud oma õlitoodangu tänu 1931. aastal valminud õlivabrikule 1933. aastaks 22 930 t-le, mis kümnekordselt ületas 1929. aasta toodangu ja moodustas kogu Eestis 1933. aastal toodetud põlevkiviõlist 61 protsenti, kujunes a/ü. «Eesti Kiviõli» majanduskriisi lõpuks suurimaks põlevkiviõli tootjaks Eestis. 1933. aastal Eestis toodetud 4285 t-st autobensiinist langes a/ü. «Eesti Kiviõli» arvele üle 70 protsendi.⁵⁶

Soodustusi väliskapitalile

Suurt osa a/ü. «Eesti Kiviõli» arengus etendasid kodanliku valitsuse poolt antud maksusoodustused, mida põhjendati põlevkivitööstuse tähtsusega Eesti rahvamajandusele. Tegelikult väljendus neis Eesti majanduse allutamine väliskapitali huvidele. Kuni 1929. aastani maksis ettevõtte riigile kontsessioonimaksu 10 protsenti kaevandatud põlevkivi keskmisest müügihinnast. Aktsiaühingu palvele muuta see kord ära ja võtta mitte 10 protsenti põlevkivi müügihinnast, vaid 30 senti igalt toodetud põlevkivi tonnilt, mis tolleaegseid põlevkivi müügihindu⁵⁷ arvestades oli ettevõttele kasulik, tuli kodanlik valitsus

⁵³ ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 60, l. 131.

⁵⁴ Sealsamas, l. 120.

⁵⁵ J. Kalviste, lk. 5; ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 142, l. 105.

⁵⁶ Arvutatud ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 82, l. 53 leiduvail andmeil.

⁵⁷ Vt. a/s. Esimene Eesti Põlevkivitööstus..., lk. 110.

viivitamata vastu. 1929. aasta kontsessioonimaksu tasus ettevõtte juba uute tingimuste kohaselt ja riik sai ettevõttelt 7930 krooni 89 senti, seega siis võrdlemisi väikese summa.⁵⁸ Eelmisel aastal a/ü. «Eesti Kiviõli» poolt tasutud maksu suuruse kohta ei ole õnnestunud andmeid leida. 1931. aastal palus ettevõtte juhatus taas kontsessioonimaksu alandada, seekord 30 sendilt 7½ sendile, põhjendades seda õlihindade languse ja majanduslike raskustega, samuti sellega, et a/s. «Port-Kundalt» ja Riigi Põlevkivitööstuselt võeti juba kaks aastat nii suurt maksu. Mäeemeti juhataja J. Kark leidis algul, et sellele soovile vastu tulles kaotaks riigikassa liiga palju. Ta arvas, et õlihindade langust arvestades võiks seda vähendada 15 sendile, ja sedagi vaid ajutiselt, näiteks kolmeks aastaks. A/ü. «Eesti Kiviõlilt» võetava kontsessioonimaksu võrdsustamist Riigi Põlevkivitööstuselt võetavaga ei pidanud J. Kark oma ettepanekus majandusministrile õigeaks sellepärast, et Riigi Põlevkivitööstus müüs põlevkivi palju suuremal hulgal kui a/ü. «Eesti Kiviõli». Viimane müüs peamiselt õli, millest sissetulekud olid suuremad. Mõni nädal hiljem oli J. Kark oma arvamust järsult muutnud. See, mida J. Kark oma uue seisukoha põhjendamiseks tõi, väärib tsiteerimist. Ta väitis: «Viimasel ajal on Riigi Põlevkivitööstus hakanud müüma õlikivi «The New Consolidated Gold-Fields'ile», kes varemalt kivi võtsid «Eesti Kiviõlilt». Viimane, makstes suuremat kontsessioonimaksu, ei saa hinna suhtes Riigi Põlevkivitööstusega võistelda. Et ära hoida sarnast ebaõiglast võistlust, muudan oma ettepanekut ja palun määrata Kiviõlile 1. juulist 1931 kuni 1. juulini 1933 kontsessioonimaksuks 7½ senti tonnilt.»⁵⁹ Majandusminister kinnitaski selle ettepaneku.⁶⁰ Kelle huvisid ettepanek teenis, nähtub Riigi Põlevkivitööstuse ja a/ü. «Eesti Kiviõli» poolt müüdud põlevkivikoguste võrdlusest (tab. 3).

Tabel 3

Riigi Põlevkivitööstuses ja a/ü. «Eesti Kiviõlis» toodetud põlevkivi hulk ja müük aastail 1931—1933, t*

| | 1931. a. | 1932. a. | 1933. a. |
|------------------------|----------|----------|----------|
| Riigi Põlevkivitööstus | | | |
| tootis põlevkivi | 271 223 | 252 883 | 209 310 |
| müüs | 221 971 | 190 470 | 127 868 |
| A/ü. «Eesti Kiviõli» | | | |
| tootis põlevkivi | 102 885 | 116 545 | 150 496 |
| müüs | 15 379 | 3324 | 39 625 |

* Tabel on koostatud raamatus «Esimene Eesti Põlevkivitööstus...», lk. 108—109, ja ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 143, l. 357, s.-ü. 150, l. 279, ja s.-ü. 151, l. 216 leiduvail andmeil.

A/ü. «Eesti Kiviõli» poolt müüdud põlevkivi kogus oli nii absoluutselt kui ka suhteliselt, s. o. toodanguga võrreldes, Riigi Põlevkivitööstuse omast palju väiksem ning J. Karki jutul «ebaõiglasest võistlusest» puudub isgasugune alus. Ilmselt oli teda vahepeal osatud kallutada aktsiaühingut soodustavale seisukohale.

7½-sendise kontsessioonimaksu kehtestamisel rõhutati, et alandatud maks on ajutine, tingitud kriisiajast ning turuhindade langusest. Kuid see maks jäeti püsima ka 1934. ja järgnevail aastail,⁶¹ mil majanduslikest raskustest polnud enam juttugi ja õlihindad aina tõusid. Alles 1938. aastal tõsteti kontsessioonimaks 15 sendile.

Peale kontsessioonimaksu vähendamise sai a/ü. «Eesti Kiviõli» muidki soodustusi. Talle lubati tollita sisse vedada materjale ja seadmeid kaevanduste laiendamiseks ja õli-vabrikute ehitamiseks. Isegi Narva—Kiviõli elektriliini postid lubati tal tuua Saksa-maalt.⁶²

⁵⁸ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 120, l. 18—23.

⁵⁹ Sealsamas, l. 31—33.

⁶⁰ Sealsamas, l. 38.

⁶¹ Sealsamas, l. 60, 74, 96.

⁶² Sealsamas, s.-ü. 139, l. 44, 45; s.-ü. 147, l. 402.

Toodangu realiseerimiselgi kaitsti a/ü. «Eesti Kiviõli» huvisid. Oma 1932. aasta aruandes kurdab Riigi Põlevkivitööstuse juhatus, et «siseturu suurem õlitarvitaja — Riigi Raudteevalitsus — aruande aastal temale tarvismineva kütteõli ostis Eesti Kiviõli a/ü-lt varem sõlmitud lepingu alusel, mille tõttu teised õlitootjad õli raudteele müüa ei saanud».⁶³ Seda, et valitsus võimaldas Riigi Raudteevalitsusel majanduskriisi ajal sõlmida pikaajalise kütuseostu lepingu a/ü. «Eesti Kiviõliga», mille all riigi oma ettevõtte huvid otseselt kannatasid, on raske hinnata teisiti kui väliskapitali soodustamisena Eesti rahvamajanduse kahjuks. Ka edaspidi ostis Raudteevalitsus kütteõli a/ü. «Eesti Kiviõlilt».⁶⁴ Bensiinigi müüs a/ü. «Eesti Kiviõli» 30-ndate aastate algul enamasti siseturul. Kuigi täpsemaid andmeid a/ü. «Eesti Kiviõli» poolt siseturul realiseeritud bensiini koguste kohta pole õnnestunud leida, nähtub tema poolt Majandusministeeriumile esitatud andmetest, et 1934. aastal realiseeris aktsiaühing maist kuni augustini siseturul 1247 ja 1935. aastal samal ajal 1514 tonni bensiini. Kui bensiini eksport suurenes, langes a/ü. «Eesti Kiviõli» poolt siseturul müüdud bensiini hulk 1936. aastal 655 tonnini.⁶⁵ Olemasolevail andmeil otsids üksnes Teedeministeerium ja Tallinna Linnavalitsus aastail 1932—1934 a/ü. «Eesti Kiviõlilt» mitmete lepingute põhjal vähemalt 821 t bensiini, makstes selle eest 255 700 krooni, s. o. keskmiselt 31 senti kg.⁶⁶ Kuigi see ostetud bensiinikogus moodustas a/ü. «Eesti Kiviõli» nende aastate toodangust alla 10 protsendi, ei tohi unustada, et samal ajal oli eksportbensiini hind madalam, pisut alla 30 senti kg. Seda arvestades oli Teedeministeeriumi ja valitsusringkondadele lähedal seisva Tallinna Linnavalitsuse (mõlemad nad olid kodanliku Eesti tingimustes suurtarbijad) bensiiniost a/ü. «Eesti Kiviõlilt» viimasele küllaltki oluline vastutulek. Märjime, et 1932. aasta mais oli a/ü. «Eesti Kiviõli» peakoosolek valinud kindral J. Laidoneri ühingu nõukogusse. Kahtlemata taheti sellega tagada valitsusringkondade toetust.⁶⁷

A/ü. «Eesti Kiviõli» läks ülesmäge ja 30-ndate aastate keskel kerkis tootmise laiendamise uuesti päevakorrale. Nii selleks vajalike kontsessioonialade eraldamisel kui ka muude tingimuste osas leidis aktsiaühing taas valitsevate ringkondade mõistvat suhtumist. Üldiselt ei peetud soovitavaks anda ühele kontsessioonäärile üle 10 000 ha, et «vältida põlevkivitööstuses monopoli tekkimist». Kuigi a/ü. «Eesti Kiviõli» valduses oli juba nii suur maa-ala, taotles ta 1935. aastal ka a/s. «Eesti Õliväljade» (10 000 ha), a/s. «Franz Krulli» (2370 ha) ja Türi Paberi- ja Puupapivabriku (2000 ha) kontsessioonialade saamist oma valdusse. Peale selle nõudis ta soodustatud kontsessioonitingimusi: väikest sundmiinimumi (250 000 t põlevkivi aastas) ja kontsessioonimaksu alandamist ühelt sundmiinimumi tonnilt 5 sendile aastas. Peaaegu kõik need nõudmised rahuldati. 1936. aasta algul liideti kõik mainitud kontsessioonid a/ü. «Eesti Kiviõli» kontsessiooniga ning nad moodustasid nüüd ühe kontsessiooni, mille kogupindala oli 24 370 ha. Kaevandatava ja utetava põlevkivi sundmiinimumiks määrati aastaks 1936—1940 250 000 t aastas, aastaks 1941—1946 500 000 t aastas ja alates 1946. aastast kuni kontsessiooni lõpuni 1 218 500 t aastas. Kontsessioonimaksuks fikseeriti lepingus küll 15 senti põlevkivi tonnilt, tegelikult aga võeti kuni 1938. aastani, nagu juba märgitud, 7½ senti. Peale selle lubas valitsus lepingusse võtta tingimuse, mille kohaselt kõik väljaveetavad põlevkivitöötlemise saadused vabastati väljaveo-, tolli-, aktsiisi- ja teistest erimaksudest. Kui 20-ndatel aastatel välisfirmadega sõlmitud kontsessioonilepinguis olid fikseeritud mingid tähtajad, harilikult 50 aastat, mille möödumisel ettevõtted pidid minema riigile, siis käesoleva lepinguga anti väliskapitalile tühise kompensatsiooni eest piiramatud võimalused põlevkivivarude ekspluateerimiseks: kontsessioon kehtis kuni kontsessioonialal leiduva põlevkivi täieliku lõppemiseni.⁶⁸

⁶³ ORRKA, f. 969, nim. 4, s.-ü. 68, l. 6.

⁶⁴ ORRKA, f. 1559, nim. 1, s.-ü. 2, l. 45, 51, 54, 73; s.-ü. 4, l. 10.

⁶⁵ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 198, l. 758.

⁶⁶ ORRKA, f. 1559, nim. 1, s.-ü. 2, l. 113, 116, 119, 123, 129, 130.

⁶⁷ RAKA, f. 4355, nim. 1, s.-ü. 1890, l. 172; O. Karma, Riiklik-monopolistlikust kapitalismist..., lk. 153.

⁶⁸ «Riigi Teataja Lisa» I, 1936, nr. 5, lk. 146; ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 171^a, l. 14—17, 25, 26, 34, 35, 44, 45 ja 54.

A/ü. «Eesti Kiviõli» osatähtsuse suurenemine

1935. aastal sõlmis a/ü. «Eesti Kiviõli» pikaajalise lepingu õli müümiseks Saksamaale. Kuna seal vajati põlevkivitoorõli strateegilise toorainena, lubati tema eest väga soodsat hinda — kuni 90 kr. tonn.⁶⁹ Lepingus ettenähtud hangete täitmiseks kohustus a/ü. «Eesti Kiviõli» ehitama uue tehase.⁷⁰ Seoses sellega suurendati ettevõtte põhikapitali 1936. aastal 1 200 000 kroonile, mis jagunes 24 000 aktsiaks à 50 kr. Aktsiatest oli 4800 nimelist ja 19 200 nimeta. Scheeli panga andmeil aastast 1937 kuulus nende enamik Mendelssohni ja Ko pangale Berliinis ning Scheeli pangale.⁷¹

Uue tehase ehitamine algas 1935. aasta sügisel ja 1937. aasta veebruaris-märtsis hakkas see andma toodangut. Tehase kaks tunnelahju suutsid ööpäevas töödelda à 400 tonni põlevkivi. Peale kõnesoleva õlivabriku valmisid gaasbenssiini vabrik, katlamaja juurdehitus, mehhaanikatöökoda ja veduridepoo.

30-ndail aastail kujunes välja a/ü. «Eesti Kiviõli» kaevandus. Lisaks põhjapoolsele tiivale rajati 1934. aastal ka tema lõunapoolne tiib. Mõlemad tiivad ühendati 1936. aasta sügisel. Aastate jooksul, kuigi aeglaselt, täienesid kaevanduses kasutatavad tootmisvahendidki. Allmaatöödele üleminekuga võeti 1929. või 1930. aastal laenguaukude puurimiseks käsipuuride asemel kasutusele suruõhupuurid. Alguses kasutati põlevkivi väljaveoks puitvagonette, mis inimjõul piki veostreiki karjääri lükati, kust vedur nad edasi viis. Põlevkivi tuli koristuseest külgstrekkide kaudu veostreiki toimetada käsikäruga. Hiljem ehitati põlevkivi väljaveoks kallakšaht, mida mööda vagonetid liikusid auruvintsi jõul. Esimesed metallvagonetid, mida sai lükata vahetult koristusette, võeti kasutusse 1933. aastal. Need liikusid juba hõbuveol. Järgmisel aastal hakkasid hõbuseid asendama diiselvedurid ja 1936. aastal lõunatiivas ka elektrivedurid. Aastail 1937—1938 suurenes kaevanduse toodang järsult ja ületas pool miljonit tonni. Kaevurite arv lähenes tuhandele. Kuid kaevanduse varustus tehnikaga jäi maha toodangu suurenemisest. Eriti suur puudus oli vagonetidest.⁷²

Koos ettevõtte laiendamisega suurenes märgatavalt ka Kiviõli töölisasula. Enne teise õlitehase ehitamist oli a/ü. «Eesti Kiviõlil» olnud 650 töolist ja 27 tööliselamut, kus kokku oli 281 korterit, lisaks neile 15 ametnikele määratud elumaja 40 korteriga. Uhel ajal uue tehasega hakati ehitama 29 tööliselamut, milledest oli ette nähtud kokku 348 korterit, ja 15 elamut ametnikele, kokku 32 korterit. Korrastati ka teedevõrk asulas. Kõigest sellest hoolimata suutis aktsiaühing oma majades peavarju anda vaid 50 protsendile töolistest.⁷³ 1938. aasta keskel elas Kiviõli 5000 elanikust ettevõtte kortereis vaid ligikaudu 3000 inimest.⁷⁴

A/ü. «Eesti Kiviõli» osatähtsuse suurenemisest kodanliku Eesti põlevkivitööstuses annab ilmeka pildi tabel 4.

Eriti suur oli a/ü. «Eesti Kiviõli» osa põlevkiviõli kogutoodangus 30-ndate aastate esimesel poolel ja keskel, mil Riigi Põlevkivitööstusel oli ainult üks toorõlivabrik, «Eestimaa Õlikonsortsiumi» Sillamäe õlitehas seisis ja «Gold-Fields» alles hakkas tootmist laiendama. 30-ndate aastate teisel poolel suurendati põlevkivitoorõli tootmist ka teistes ettevõtetes. 1937. aastal alustas «Eestimaa Õlikonsortsium» taas õlitootmist, 1936. ja 1938. aastal läksid käiku Riigi Põlevkivitööstuse II ja III toorõlivabrik. Põlevkivitööstuse üldise

⁶⁹ Teatud ettekujutuse selle hinna kasulikkusest annab võrdlus põlevkivikütteõli müügihindadega, mis kuni 1935. aastani püsisid 40—50 kr. ühelt tonnilt ja hakkasid tõusma Saksamaal kujunenud hindade mõjul 1936. aastast alates. (ORRKA, f. 1559, nim. 1, s.-ü. 2, l. 45, 51, 54, 73; f. 1840, nim. 1, s.-ü. 181, l. 120.)

⁷⁰ ORRKA, f. 969, nim. 6, s.-ü. 182, l. 4, 5.

⁷¹ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 853, l. 102; RAKA, f. 4355, nim. 1, s.-ü. 1890, l. 343. Ettevõtte aktsiate jaotuse kohta vt. lähemalt O. Sepre, Kodanliku Eesti sõltuvus imperialistlikest maadest, lk. 38, 39.

⁷² H. Samkka, Kiviõli minevik ja tänapäev. Rmt.: 50 aastat põlevkivi kaevandamist Eesti NSV-s, lk. 76—81.

⁷³ K. Keltser, A/ü. «Eesti Kiviõli» uuemad ehitised. «Tehnika Ajakiri» 1937, nr. 6/7, lk. 159; ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 32, l. 712.

⁷⁴ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 482, l. 1. Tööliiskorteriiks oli pliidiga tuba.

Tabel 4

A/ü. «Eesti Kiviõli» osatähtsus kodanliku Eesti põlevkiviõlitööstuses aastail 1929—1939, t*

| | 1929. a. | 1931. a. | 1933. a. | 1935. a. | 1937. a. | 1939. a. |
|--|----------|----------|----------|----------|------------|----------|
| Põlevkiviõli kogutoodang | 11 286 | 17 149** | 37 617 | 47 272 | 111 965*** | 180 153 |
| Sellest tootis Riigi Põlevkivitööstus | 5 453 | 6 828 | 10 404 | 11 758 | 30 098 | 60 545 |
| A/ü. «Eesti Kiviõli» | 2 284 | 8 716 | 22 930 | 25 523 | 55 562 | 70 002 |
| A/ü. «Eesti Kiviõli» toodangu osatähtsus, % kogutoodangust | 20,2 | 50,8 | 61,0 | 54,0 | 49,6 | 38,9 |
| Riigi Põlevkivitööstuse toodangust | 41,9 | 127,6 | 220,4 | 217,1 | 185,2 | 115,6 |
| Estimaa Olikonsortium | 3 549 | — | — | — | 15 703 | 38 166 |
| The New Consolidated Gold-Fields Ltd. | — | 1 586 | 4 283 | 9 991 | 10 667 | 11 440 |

* Tabel on koostatud ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 82, l. 49, 51, 53, 55, 57 ja 59 leiduvail andmeil.

** 19 tonni oli toodetud Vanamõisa «M. E. Oil Syndicate Ltd.» õlivabrikus.

*** 25 tonni oli toodetud Vanamõisa õlivabrikus.

tõusu taustal on a/ü. «Eesti Kiviõli» võimsuse suurenemine vähem märgatav, kuid 3. ja 4. tunnelahju käikulaskmisega säilitas ta ikkagi oma positsiooni ning oli Eestis juhtivaks põlevkivitööstusettevõtteks. Oleks aga ekslik väita, et toorõli tootmine olevat aastail 1938—1939 suurenenud peaaegu kogu ulatuses vaid «Eesti Kiviõli» arvel.⁷⁵ Vastupidi, kui aastail 1931—1937 andis a/ü. «Eesti Kiviõli» ümmarguselt 50 protsenti või rohkem põlevkiviõli kogutoodangust, siis 1939. aastaks langes tema osatähtsus alla 40 protsendi.

Suur osa toorõlist eksporditi või töödeldi bensiiniks ning teisteks kütuseliikideks — motoripetrooleumiks, mootorinaftaks, diislinaftaks, raskeks kütteõliks. Ka tundub osa bensiinist eksporditi.

30-ndail aastail suurenes järk-järgult huvi põlevkivi kui keemiatööstuse tooraine vastu. Põlevkivitööstusettevõtete juurde loodud laboratooriumides, samuti Tartu Ülikoolis, hiljem ka Tallinna Tehnikaülikoolis, uuriti põlevkivi keemilist koostist ning otsiti võimalisi temast peale mitmesuguste kütuste ka muu tootmiseks. D. Kuznetsov, kes on alla kriipsutanud tolleaegse põlevkivitööstuse kütte-energeetilist kallakut,⁷⁶ märgib, et kapitalistid osutasid põlevkivile kui keemiatööstuse toorainele suurt tähtsust juba tol ajal.⁷⁷ Nende uurimistööde ulatus ja tulemused olenesid muidugi põlevkivitööstuse tolleaegselt arengutasemest ja -tingimustest. Suureks takistuseks oli ettevõtetevaheline konkurents. Mitmeidki aastail 1932—1940 saadud kõige olulisemaid uurimistulemusi ei avaldatud.⁷⁸

Andmeist põlevkivitööstuse toodangu kohta selgub, et «Estimaa Olikonsortium» tootis peale kütteõlide, eriti bensiini, ka puhutud bituumenit ja maanteeõli emulsiooni, Riigi Põlevkivitööstus, a/ü. «Eesti Kiviõli» ja «The New Consolidated Gold-Fields Ltd.» aga laiendasid 30-ndail aastail kütteenainete hulka mittekuuluvate mitmesuguste põlevkivitöötlemissaaduste nomenklatuuri. Eriti paistis selles silma a/ü. «Eesti Kiviõli». Aastail 1930—1931 tootis ta peale kütteõlide veel kresolaati, pukside määrdõli ja denatureeritud

⁷⁵ Vt. M. Pesti, Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all, lk. 111.

⁷⁶ Д. Т. Кузнецов, lk. 64.

⁷⁷ Sealsamas, lk. 37.

⁷⁸ Endise Riigi Põlevkivitööstuse direktori M. Raua ääremärkus Eesti NSV Riikliku Plaanikomisjoni esimehe asetäitja V. Eriti allkirjaga õiendil, mis on koostatud 1947. aastal ja käsitleb põlevkivitööstuse arengut Eesti NSV-s. (Vt. ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 86, l. 101.)

bensini. 1932. aastal lisandusid neile bituumenid, 1933. aastal karbolineum, viljapuu-karbolineum, katusetõrv ja rualakk, 1934. aastal maanteeõli emulsioon, 1937. aastal alustati atsetooni ja 1939. aastal butoon «B» tootmist. Toorõlitoodanguga võrreldes aga jäi nende kogus väikeseks. 1939. aastal tootis a/ü. «Eesti Kiviõli» neid 2339 t, «Gold-Fields» 1142 t, «Eestimaa Õlikonsortsium» 1732 t ja Riigi Põlevkivitööstus 12 510 t.⁷⁹ Eriti bituumenit, immutusõli ja maanteeõli emulsiooni veeti üsna pidevalt ka välisriikidesse (tab. 5).

Tabel 5

Maad, kuhu põlevkiviõli aastail 1934—1938
peamiselt eksporditi*

| | 1934. a. | 1935. a. | 1936. a. | 1937. a. | 1938. a. |
|-------------------------------|----------|----------|-----------|----------|----------|
| Saksamaale | 8 430** | 8 122 | 2 852 | 44 983 | 54 270 |
| | 60,8 | 54,8 | 24,7 | 83,5 | 87,0 |
| Läti | 2 164 | 2 867 | 2 792 | 2 724 | 2 272 |
| | 15,6 | 19,3 | 24,2 | 5,1 | 3,7 |
| Leetu | 652 | 1 459 | 1 129 | 1 148 | 1 627 |
| | 4,7 | 9,8 | 9,8 | 2,1 | 2,6 |
| Soome | 2 054 | 1 182 | 576 | 2 738 | 701 |
| | 14,8 | 8,0 | 5,0 | 5,1 | 1,1 |
| Rootsi | 111 | 726 | 885 | 1 550 | 3 523 |
| | 0,8 | 4,9 | 7,6 | 2,9 | 5,6 |
| Norrassa | 450 | 471 | 772 | 735 | — |
| | 3,2 | 3,2 | 6,7 | 1,3 | — |
| Mujale*** | 18 | — | 2 514**** | 4 | 15 |
| | 0,1 | 0,0 | 22,0 | 0,0 | 0,0 |
| Üldse ekspor- diti Eestist | 13 879 | 14 827 | 11 520 | 53 882 | 62 408 |
| | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 |

* Tabel on koostatud väljaandes Eesti Majandus. Vihk XVII. Väliskaubandus 1934. a. Tallinn, 1935, lk. 59; Eesti Majandus. Vihk XVIII. Väliskaubandus 1935. a. Tallinn, 1936, lk. 57; Eesti Majandus. Vihk XIX. Väliskaubandus 1936. a. Tallinn, 1937, lk. 58; Eesti Majandus. Vihk XX. Väliskaubandus 1937. a. Tallinn, 1938, lk. 58; Eesti Majandus. Vihk XXI. Väliskaubandus 1938. a. Tallinn, 1939, lk. 57 leiduvail andmeil.

** Murrujoone peal on antud väljaveetud põlevkiviõli tonnides, all väljaveetud põlevkiviõli % Eestist üldse eksporditud põlevkiviõlist.

*** Inglismaale, Hollandisse, Prantsusmaale, Taani ja veel mõnesse teiseги riiki.

**** Sellest Bulgaariasse 2512 t.

Kuna siseturg jäi kitsaks, lähtus põlevkivitööstus üha enam välisturu nõuetest. Kui 30-ndate aastate keskpaiku sai kodanliku Eesti peamiseks kaubanduspartneriks fašistlik Saksamaa, kus olid eriti huvitatud just toorõlist, orienteerus põlevkivitööstus suurel määral toorõli tootmisele ning hakkas arenema ühekülgselt.

Põlevkiviõli väljavedu suurenes järsult alates 1937. aastast. Ja kuna püüti täita välis-tellimusi, et tagada edaspidisekski välisturgu, tekkis siseturul põlevkiviõlist terav puudus. Kui «Eesti Lihaekspordi» Tallinna Eksporditapamaja soovis 1937. aastal osta kütteõli, siis teatasid kolm firmat, nende hulgas ka a/ü. «Eesti Kiviõli», et nad ei saa õli müüa, kuna see on pikaajaliste lepingute järgi ette ära müüdnud.⁸⁰ 1938. aasta algul keeldusid firmad, nende seas ka a/ü. «Eesti Kiviõli», täitmast majandusministri korraldust varustada mit-meid Tartu tööstusettevõtteid õliga.⁸¹ Ekspordivõimaluste avardamine peamiselt fašistliku

⁷⁹ Sealsamas, s.-ü. 82, l. 59. Riigi Põlevkivitööstuses toodetud 12 510 tonnist langes üle 12 000 tonni bituumeni ja immutusõli arvele. Viimast toodeti ainult selles ettevõttes.

⁸⁰ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 181, l. 55, 57, 58, 143.

⁸¹ Sealsamas, l. 120, 122, 129—131.

Saksamaa arvel viis õlihinnad siseturul kõrgele. Suurenes kivisõe import. Eksportõli eest laekuvad valuutasummad aga ei olnud kliiringlepete tõttu vabalt kasutatavad, vaid ainult ostudeks väljaveomaadest.⁸² Neid Eesti majanduselule kahjulikke nähtusi oli sunnitud tunnistama ka majandusminister K. Selter, kes 1936. aastal oli püstitanud loosungi viia põlevkiviõli toodang poole miljoni tonnini aastas.⁸³ Kui minister avaldas arvamust, et õlifirmasid tuleks sundida müüma õli siseturul hindadega, mis umbkaudselt vastaksid kivisõe või puuhindadele, siis selgitas ministeeriumi tööstusosakonna direktor J. Kark talle: «Kui kütjail õli kalliks osutub, tuleb neil paratamatult minna tagasi puu või turba juurde. Neid peaks ka neile jätkuma. Sundida õlitööstureid... neile alla turuhinna õli müüma, pole alust.»⁸⁴

Peamiselt sõjaks valmistuva fašistliku Saksamaa vajadustest tingitud põlevkivi-tööstuse ja õlitootmise kiire areng 30-ndate aastate teisel poolel viis seega suurel määral nende eesmärkide hülgamiseni, mille nimel seda tööstusharu oli kodanliku Eesti algusaastail rajama asunud. Kas Eesti pisitöösturite ettevõtteid kõetakse puude, turba või kivisõega, see väliskapitali ei huvitanud, samuti nagu seegi, kas Eesti saab väljaveetud põlevkiviõli eest talle vajalikke kaupu või mitte. Saksamaale eksporditud kaupade, sealhulgas põlevkiviõli eest kliiringu arvele kogunenud summadest seisib Eesti Panga andmeil 1. jaan. 1939 kasutamata 8,3 milj. kr.⁸⁵ See summa, mis kodanliku Eesti 1938/39. aasta tegelikust riigieelarvest moodustas tervelt 7,8 protsenti, ei võtnud üldse osa Eesti majanduslikust käibest.

Aastail 1930—1938 veeti põlevkiviõli välja kokku ligi 12 milj. kr. väärtuses, sellest aastail 1936—1938 ligi 10 milj. kr. väärtuses. 1938. aastal langes kodanliku Eesti väljaveo üldväärtusest põlevkiviõlile 4,8 protsenti.⁸⁶

A/ü. «Eesti Kiviõli» andis 1937. ja 1938. aastal väljaveetud põlevkiviõlist vastavalt 70 ja 55 protsenti. Toorõli eksport Eestist ulatus 1939. aastal 103 000 tonnini, millest 90 protsenti läks Saksamaale.⁸⁷

Kui põlevkiviõli väljaveos alates 1934. aastast domineeris Saksamaa, siis bensiini eksporditi peamiselt Lähti, Tšehhoslovakkiasse ja Soome. Teiste maade osatähtsus bensiini väljaveos oli üsna väike.⁸⁸

Ka bensiini tootmises ja väljaveos etendas a/ü. «Eesti Kiviõli» suurt osa. 1938. aastal andis see ettevõtte ligi $\frac{2}{3}$ ja 1939. aastal $\frac{1}{2}$ kogu bensiini toodangust. 1937. aastal langes bensiini väljaveos a/ü. «Eesti Kiviõli» arvele 57 ja 1938. aastal koguni 93 protsenti. Üldse veeti Eestist aastail 1930—1938 bensiini välja ligi 5 milj. kr. eest, sealhulgas aastail 1936—1938 ligi 3 milj. kr. eest.⁸⁹ Bensiini tootmine Eestis toimus riikliku kaitse all. 1938. aastal moodustas riiklik bensiinitööstuse kaitse 2,2 milj. kr.⁹⁰ ja 1939. aastal üle 3 milj. krooni, millest üksikud ettevõtted said osa vastavalt nende toodangule.⁹¹ Kuna Riigi Põlevkivitööstuse bensiinitoodang oli väike, siis maksti bensiinitööstuse kaitse näol juurde eeskätt väliskapitalile. Eriti suure osa sellest sai a/ü. «Eesti Kiviõli», kelle bensiinitoodang oli kõige suurem. Pühendanud sellele probleemile 1940. aastal artikli, tegi «Rahva Häälel» kokkuvõtte: «Need on rasvased suutäied, meie oludes vägagi rasvased suutäied kapitalistlikele haidele.»⁹²

⁸² A. Rannes, Tööstuse eksporditegevus. «Konjunktuur» 1938, nr. 45/46 (8/9), lk. 454 jj.

⁸³ M. Pesti, Rahvuslik reetmine «rahvusluse» sildi all, lk. 113.

⁸⁴ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 181, 1. 120, 121.

⁸⁵ ORRKA, f. 1790 (Eesti Pank), nim. 1, s.-ü. 48, 1. 105.

⁸⁶ Eesti Majandus, vihik XXI, lk. 31.

⁸⁷ Eesti NSV ajalugu kolmes köites. III köide. Tallinn, 1971, lk. 325.

⁸⁸ Eesti Majandus, vihik XIII, lk. 69; vihik XIV, lk. 66; vihik XV, lk. 62; vihik XVI, lk. 66; vihik XVII, lk. 58; vihik XVIII, lk. 56; vihik XIX, lk. 57; vihik XX, lk. 57; vihik XXI, lk. 57 andmeil.

⁸⁹ ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 62^a, 1. 164; f. 969, nim. 1, s.-ü. 853, 1. 116; Eesti Majandus, vihik XXI, lk. 31.

⁹⁰ K. Luts, Põlevkivitööstuse tulevik, lk. 76; «Rahva Häälel» 13. aug. 1940.

⁹¹ ORRKA, f. 2491, nim. 1, s.-ü. 62^a, 1. 163.

⁹² «Rahva Häälel» 13. aug. 1940.

Töölise olukord

Uheks väliskapitali Eesti põlevkivitööstusse tungimise põhjuseks oli odavate töökatte küllus. Kurnates Eesti rahvamajandust, kurnas ja rõhus väliskapital kõige vahetumalt ka selle tööstusharu töölisi. Viimaste hulk aga suurenes pidevalt koos põlevkivitööstuse laienemisega (tab. 6).

Tabel 6

Töötajate arv põlevkivitööstuses üldse ja a/ü. «Eesti Kiviõlis» aastail 1933—1938*

| | 1933. a. | 1934. a. | 1935. a. | 1936. a. | 1937. a. | 1938. a. |
|---|----------|----------|----------|----------|----------|----------|
| Töötajaid põlevkivitööstuses üldse 1. VII | 2151 | 2442 | 2592 | 4048 | 5217 | 6287** |
| a/ü. «Eesti Kivi- õlis» 31. XII | 610 | 586 | 1027 | 1167 | 1946 | 1888 |

* Tabel on koostatud ORRKA, f. 969, nim. 4, s.-ü. 309, l. 2; s.-ü. 315, l. 1; f. 2113, nim. 1, s.-ü. 424, l. 37; s.-ü. 12, l. 22; s.-ü. 11, l. 66, 145 ja 228 leiduvail andmeil.

** 9 kuu keskmine.

Vaatamata sellele, et tabelis 6 esitatud andmed ei ole hästi võrreldavad, näitavad nad ometi, et a/ü. «Eesti Kiviõlis» leidis tegevust üsna tunduv ja üha suurenev osa põlevkivitööstuses rakendatud töölistest. Aastail 1937—1938 moodustasid a/ü. «Eesti Kiviõlis» töötajad ligikaudu kolmandiku põlevkivitööstuses töötajate üldarvust. Töölisi oli neist mainitud aastail vastavalt 1814 ja 1738.⁹³

Millistest sotsiaalsetest kihtidest pärinesid põlevkivikaevurid ja õlitehaste töölisel, selle kohta puuduvad täpsemad andmed. Arvestades töö- ja elutingimusi põlevkivitööstuses, pidid seal tööd otsima eelkõige need, kes mujalt seda ei leidnud, nagu maaproletariaat, töötud linnadest, kalurid Viru rannikult ja Peipsi-äärsete külade elanikud. Lühemat või pikemat aega täiendas kaevurite ridu ka ümbruskonna taludest vabaks jäänud tööjõud. A/ü. «Eesti Kiviõlis» oli suuremal arvul elatist hankimas ka vene valgeemigrante ja endise valgekaartliku Loodearmee sõdureid ning ohvitseri.⁹⁴ Võib arvata, et 11. aprillil 1930 kuulusid üle 300 Kiviõli töölisest ligikaudu pooled vene rahvusse.⁹⁵ Nagu märgitud, kõikus a/ü. «Eesti Kiviõli» tööliste arv 20-ndail aastail 100—200 piires ning pidi seetõttu olema küllaltki vahelduv. Suve möödudes saabusid kaevandustesse põllu- ja ehitustöölised. Osa töölisi liikus ühest põlevkivitööstusettevõttest teise, püüdes leida paremaid töö- ja palgatingimusi. Paljud lahkusid a/ü. «Eesti Kiviõlist» siis, kui seal 1929. aastal mindi üle allmaatöödele.⁹⁶ Nende asemele tulid mõistagi uued.

Tööliste päritolu erinevatest sotsiaalsetest ja rahvuslikest keskkondadest, tööliste vaheldumine ja nende arvu kiire suurenemine 30-ndail aastail, mis neid erinevusi säilitas ja uuesti tekitas, raskendas kahtlemata a/ü. «Eesti Kiviõli» tööliste konsolideerumist ja lõi ettevõtjale soodsad tingimused nende ekspuaterimiseks.

A/ü. «Eesti Kiviõli» juhatus ja ametnikkond püüdis ettevõtte asutamisest peale nii palju kui võimalik ignoreerida seadusi ja määrusi, mis pidid töölisi kaitsma ettevõtja oma-

⁹³ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 424, l. 37 ja 86.

⁹⁴ Alfred Muld, Pilk ühe suurtööstuse telgi taha. Kiviõli tööliskonna võitlus kõikvõimsa suurkapitali ikke all. «Postimees» 5. sept. 1940.

⁹⁵ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 342, 368. Lähtutud on tööinspektori poolt 14. aprillil 1930 koostatud nimekirjast, mis sisaldab 120 töölise nimeid, kelle kohta palgaraamatud olid valesti peetud. 120 nimest kuulusid 66 tõenäoliselt vene rahvusest isikutele.

⁹⁶ H. S a m p k a, lk. 76.

voli eest. 1923. aastal püüdis aktsiaühingu juhatus kõrvale hiilida kohustusest registreerida oma töölisi haigekassas ja astuda tööliste kindlustusühingu liikmeks, et mitte kanda sellest tulenevaid kulutusi. Tolleaegne direktor M. Kulžinski väitis, et tööd käitises on ajutised ja kõik töölisel vallandatakse peagi.⁹⁷ 1925. aasta septembrini puudusid ettevõttes sisekorramäärused. Esmaabipunkt ja ambulatooriumi ruumid ei vastanud nõuetele. 1926. aastal 3. jaoskonna töökaitsekomissarile saadetud kirjas märkisid a/ü. «Eesti Kiviöli» töölised, et tükitöölised, kes päevas üle 10 tunni ei tööta ja pühapäevadel tööle ei ilmu, kaotavad väljateenitud töötasu ja nende asemele võetakse teised. Väljakaevatud põlevkivi koguseid mõõdeti tavaliselt tööliste kahjuks.⁹⁸ Palka maksti korratult ning sellest tehti mahaarvamisi kaevanduse poest võlgu võetud toiduainete, kütuse, valgustuse ja korteri eest, samuti purunenud või kadumaläinud tööriistade ja kasutatud lõhkeaine eest, tihti arvestamata tööinspektori poolt kinnitatud hinnakiriu, mida pealegi tööliste polnud teatavaks tehtud. Ei toonud sellesse parandust ei tööliste korduvad protestid ega tööinspektori ettekirjutused. Niisugune talitusviis võimaldas töölisi petta, seda enam et viimased sageli ei teadnud oma töötasu suurust.⁹⁹ 1930. aastal leidis 3. jaoskonna tööinspektor O. Vahtra, et a/ü. «Eesti Kiviölis» 120 tööliste (üle 1/3 toleaeegselt tööliste üldarvust) palgaraamatus oli palga suurus ja maksmise tähtpäevad märkimata. Esines töötasu vähendamist, ilma et sellest tööliste oleks teatatud ja palgaraamatusse vastav sissekanne tehtud. Pärast ettevõtte kaupluses hinnakirjade väljapanekut müüdi seal tegelest kõrgema hinnaga kaupu, mida hinnakiri ei sisaldanud. Andmed aastaist 1928—1930 kinnitavad, et tihti tehti kaevandustes, sealhulgas ka a/ü. «Eesti Kiviöli» omas, ületunnitööd vastava loata, lisatasu selle eest aga ei makstud. Kaevanduses rakendati tükitöösüsteemi, kuid tükitööhinnete tabelleid polnud üldse olemas ja töötasu suurus olenes sageli vaid kümniku suvast.¹⁰⁰

Vaatamata sellele, et alates 1926. aastast kehtis seadus, mille kohaselt tööliste tuli võimaldada nädalas üks puhkepäev, ei saanud a/ü. «Eesti Kiviöli» õlivabriku töölised, samuti õlivabrikule põlevkivi sorteerivad naistöölised veel 1930. aastalgi puhkepäevi.¹⁰¹

1930. aastal trahvis tööinspektor a/ü. «Eesti Kiviöli» tookordset vastutavat juhatajat A. Naranovitšit tööseadusandluse mitmesuguste rikkumiste eest 500 krooniga.¹⁰² Samal põhjusel trahviti kõnesoleva ettevõtte juhatast ka edaspidi korduvalt. Harilikult püüdis ettevõtte juhtkond end igati õigustada ja trahve mitte maksta ning andis asja kohtusse. Kui palju määratud trahvisummadest ettevõttel tegelikult maksta tuli, on teadmata. Arvestades tööseadusandluse ja muude eeskirjade süstemaatilist ignoreerimist ettevõtte poolt, on selge, et tööinspektorile antud võimust ei piisanud tööliste huvide kaitsmiseks. Tihti olid trahvisummad ettevõtte suurusega võrreldes niivõrd tühiised, et tööinspektori nõudeid ei tarvitsenudki eriti arvestada.

1931. aastal, s.o. kriisiajal, hakati ettevõttesse tööle võtma ajutisi töölisi, kes töötasid neli päeva nädalas väiksema tunnitasega kui alalistele tööliste maksti. Niisugused töölised tulid seda odavamad, et nende eest ei olnud vaja tasuda ka haigekassa maksu. Ettevõtte sellest kehtivate seadustega vastuolus olevast praktikast informeeris ühe ajalehe toimetust keegi Nikolai Sadovski, kes peale kõige muu ka märkis, et isegi raskeimatel töödel ei teeni tööline üle 60 krooni kuus.¹⁰³

Põlevkivitööstuse ametiühinguliikumise väljapaistvad juhid J. Koort ja E. Plakk märkisid selle tööstusharu tööliste olukorda kriisiaastail iseloomustades, et a/ü. «Eesti Kiviölis» töid need aastad toodangu püsivale tõusule vaatamata kaasa töötasu vähendamise ja töötingimuste halvenemise, kuna täiel määral kasutati ära värvatagune töötute

⁹⁷ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 11.

⁹⁸ Sealsamas, l. 97, 98, 155, 238.

⁹⁹ Sealsamas, l. 151, 238, 404.

¹⁰⁰ Sealsamas, l. 342, 350, 352 jj.; f. 1831 (Riigi Statistika Keskbüroo), nim. 1, s.-ü. 1141, l. 44, 45.

¹⁰¹ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 342.

¹⁰² Sealsamas, l. 385.

¹⁰³ ORRKA, f. 50 (Sotsiaalministeerium), nim. 1, s.-ü. 2564, l. 61, 62.

hulk.¹⁰⁴ Kiviõli tööliste rasketest töö- ja palgaoludest majanduskriisi aastail rääkis ka 3. jaoskonna tööinspektor oma ettekandes vanemale tööinspektorile.¹⁰⁵

Ettevõtte edukale tegevusele vaatamata ei elanud a/ü. «Eesti Kiviõli» töölised kriisi-ajal sugugi paremini kui näiteks Riigi Põlevkivitööstuse töölised, kelle palkade langusest sel perioodil oli juttu ülalpool, pigem veelgi viletsamini. 1934. aastal oli põlevkivitööstuse eraettevõtteis keskmine tunnitasu põlevkivi kaevandamisel 32,8, õlitööstuses 28,4 ja põlevkivi sorteerivatel naistel 17,2 senti. Need, eriti naistööliste tasumäärad olid madalamad kui Riigi Põlevkivitööstuses.¹⁰⁶ Kuna a/ü. «Eesti Kiviõli» oli eraettevõtteist suurim, siis peaksid need andmed iseloomustama palgaolusid ka selles ettevõttes. A/ü. «Eesti Kiviõli» ettevõttes 20-ndail aastail ja 30-ndate algul valitsenud õhkkonda iseloomustab seegi, et töölised kartsid kaebustele alla kirjutada või palusid oma nimesid mitte avaldada, kuna nende teatavaks saamine oleks toonud kaasa rahulolematute vallandamise.¹⁰⁷ Kui pärast uue töölisvanemate seaduse vastuvõtmist 1931. aasta sügisel töölisvanemate ja töölisnõukogude valimine aktiveeris, taheti need korraldada ka a/ü. «Eesti Kiviõlis». Valimised aga nurjusid. Tööinspektor pidas selle põhjuseks asjaolu, et ettevõttes olid umbes pooled töölistest kodakondsuseta ning neil puudus valimisõigus, samuti muid formaalseid põhjusi, mida ettevõtte juhatus võis olla tekitanud sihilikult.¹⁰⁸

1935. aastal tehti a/ü. «Eesti Kiviõlis» taas katsed töölisnõukogu valida, kuid needki valimised ebaõnnestusid tööliste vähesel osavõtu tõttu. Tööinspektor märkis vähesel osavõtu põhjusena varjatud survet, mida tööliste oli avaldanud ettevõtte juhatus, ja ütles otse välja, et «mõned põlevkivitööstused on töölisnõukogu vastu kõigi abinõudega».¹⁰⁹

Töö- ja palgatingimused põlevkivitööstusettevõtetes erinesid vähe, olenedes üldisest majanduslikust olukorrast ja töölisklassi õigusetusest. A/ü. «Eesti Kiviõli» juhatus aga paistis oma mitmesuguste surveabinõudega, hoolimatusega tööliste vastu ja tööliskonna lõhestamispüüdega eriti silma. Nähtavasti oli see üheks teguriks, mis pidurdas ettevõtte tööliste ühistunde kujunemist.

Organiseeritud võitlus ekspluateerijate vastu

A/ü. «Eesti Kiviõli» tööliste organiseerimine seostus Kaevandustööliste Ühingu tegevusega, millele oli alus pandud 1930. aastal Kohtla-Järvel. 1933. aasta suvel sealsamas toimunud kaevandustööliste konverentsil olid esindatud juba ka a/ü. «Eesti Kiviõli» töölised. 1935. aastal asus kõnesolevasse ettevõttesse tööle E. Plakk, kelle algatusel oli 1933. aastal «Gold-Fields'i» ettevõttes asutatud Kaevandustööliste Ühingu osakond. E. Plaki ja hiljem ka J. Koorti energilise selgitus- ja organiseerimistöö tulemusena loodi 1936. aasta mais ühingu osakond ka Kiviõlis. Juba asutamisel astus temasse üle 300 liikme.¹¹⁰ 24. mail 1936 Kohtla-Järvel toimunud Kaevandustööliste Ühingu I kongressi ajaks oli ühingu Kiviõli osakond kujunenud oma 450 liikmega suurimaks.¹¹¹ Samal aastal valiti a/ü. «Eesti Kiviõli» ettevõttes ka esimest korda töölisnõukogu.

Kaevandustööliste Ühingu osakonna asutamine ja töölisnõukogu valimine tähistas selle ajajärgu lõppu, mil a/ü. «Eesti Kiviõli» töölised ei olnud suutnud ettevõtja vastu oma õiguste kaitseks korraldada mitte ühtki tõsisemat aktsiooni. Nüüd algas organiseeri-

¹⁰⁴ J. Koort, E. Plakk, Palgavõitlus põlevkivitööstuses 1936. aastal. Kaevandustööliste Aastaraamat. (Tartu.) 1937, lk. 27.

¹⁰⁵ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 692, l. 4.

¹⁰⁶ R. Sõrmus, Palgaolud tööstuses 1934. a. «Eesti Statistika» 1935, lk. 247.

¹⁰⁷ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 70, l. 238; f. 50, nim. 1, s.-ü. 2564, l. 61, 62.

¹⁰⁸ S. Ahelik, O. Karma, Töölisvanemate tegevusest Eestis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused» 1972, nr. 1, lk. 38; ORRKA, f. 2112, nim. 1, s.-ü. 9, l. 578.

¹⁰⁹ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 11, l. 212.

¹¹⁰ Jooni Kaevandustööliste Ühingu. Kaevandustööliste Aastaraamat, lk. 24.

¹¹¹ O. Kuuli, A. Liebman, H. Saarniit, Tööraha riigi eest, lk. 369.

tud võitlus töölise majandusliku olukorra parandamiseks, mille kulminatsiooniks kujunes 1936. aasta suvel a/ü. «Eesti Kiviõli» ettevõttes puhkenud streik. Streigi käsitlemine ei mahu käesoleva artikli raamidesse. Pealegi on selle põhjusi, käiku, tulemusi ja tähtsust juba valgustanud nii seda juhtinud pahempoolsed töölised ise¹¹² kui ka marksistlikud ajaloolased.¹¹³ Selle 30-ndate aastate klassivõitluse väljapaistvaima sündmusega seotud mõnede momentide rõhutamine aga ei tohiks siiski liigne olla.

Kasvanud välja 1936. aastal põlevkivitööstuses puhkenud võitlusest kollektiivlepingute sõlmimise ja palga tõstmise eest, algas Kiviõli streik 13. augustil majandusliku streigina ning kooskõlas tollal kehtinud seadusandlusega, mis lubas vaid piiratud streigivabadust. Kuid streigi käigus avaldus võitlevate poolte antagonism nii teraval kujul, et võitlus omandas tugeva poliitilise värvingu. Streikijad ei esitanud küll mingeid poliitilisi nõudmisi — streigi algul nõuti vaid 25-protsendilist palgalisa ja kollektiivlepingu sõlmimist —, kuid streigi mahasurumiseks kasutatud vahendite taga, alates meelitustest kuni mitmesuguse streikijatele avaldatud kaudse ja otsese surveni, peitus töölise raske olukorra ülbe ignoreerimine. Ettevõtjate hoiak, mida, kuigi mõneti looritatult, kaitses ka valitsus, tõi esile klassivastuolude kogu sügavuse. Kuigi streik oli andnud vaid minimaalseid tulemusi (palka tõsteti ainult 10,5%), lähendas ta töölise hulki kahtlemata arusaami- sele poliitilise võitluse vajadusest. Vaatamata peaaegu täielikule kaotusele, tugevdas streik töölise eneseteadvust. Süvenes vastastikune mõistmine a/ü. «Eesti Kiviõli» eesti ja vene töölise vahel, keda ettevõtjad püüdsid üksteise vastu välja mängida. Eesti ja Rootsi tööliste majanduslik abi streikijatele, samuti Riigi Põlevkivitööstuse töölise valmisolek solidaarsusstreigiks,¹¹⁴ rääkisid proletariaadi ühtekuuluvusest. Ei streigi organiseerijate ega juhtide hulgas polnud kommuniste, kuid streik ise ja tema vastukajad töölise laiemates hulkades valmistasid pinda EKP mõju süvenemiseks siingi.

Surunud riigivõimu toetusel streigi maha, jätkas a/ü. «Eesti Kiviõli» töölise armutus ekspluateerimist. Endale soodsamate tingimuste loomiseks hakkas ettevõtte 1936. aastal taotlema välistöölise sissetoomist, püüdes seda põhjendada tööjõu puudusega Eestis. 1936.—1937. aastal oli ettevõttel tõesti raskusi kaevurite saamisel, sest uue õlivabriku valmimisel taheti põlevkivitoodangut järsult suurendada. Töölishulkade surve aga tuli seekord välistöölise sissetoomisest loobuda. Aktsiaühingu juhatusel õnnestuski vajalik tööjõud kohapealt leida, mis näitas ka, et tegelikult tööjõu puudust ei olnud. 1937. aasta kevadel aga hakkasid kaevurid massiliselt töölt lahkuma, kuigi samal ajal kõrgendati palka kuni 20 protsenti ja lubati preemiaid.¹¹⁵ Lahkumise peamiseks põhjuseks oli see, et kaevandus oli järsuks toodangu tõstmiseks täielikult ette valmistamata. Eriti suur puudus oli vagonettidest, mida kaevuritel tuli tundide kaupa oodata. Pealegi oli osa töölisi väheste kogemustega ning nende teenistus seetõttu küllaltki napp ega vastanud raskele ja ohtlikule tööle. Kaevandusest lahkumist kergendas see, et algav ehitus- ja põllutööde hooaeg võimaldas võrdlemisi kergesti uut tööd leida.¹¹⁶

1937. aasta kevadel hakkas a/ü. «Eesti Kiviõli» juhatas taas kõnelema tööjõupuudusest ja vajadusest välistöölisi sisse tuua.¹¹⁷ Juunis toodigi siseministri loal ettevõttesse 220 poola söekaevurit, kellest juba 17. augustiks pöördus ligi 100 tagasi Poolasse.¹¹⁸ Nendegi lahkumise põhjuseks oli halb töökorraldus, harjumatud tööttingimused ja madal töötasu. Kuna välistöölise toomine oli seotud küllaltki suurte kuludega, siis ei saanud tööjõu muretsemine olla selle peamiseks eesmärgiks. Ilmselt taotleti sellega kaugemalelatuvaid

¹¹² J. Koort, E. Plakk, Palgavõitlus põlevkivitööstuses 1936. aastal.

¹¹³ O. Kuuli, A. Liebman, H. Saarniit, Tööraha riigi eest, lk. 369—371; A. Tolk, Ametiühingulise võitluse ühisrinne «kodurahu» režiimi vastu (1935—1940). Eesti Põllumajanduse Akadeemia Teaduslike Tööde Kogumik. Töid EKP ajaloo alalt nr. 44. Tartu, 1966, lk. 24—26; A. Tolk, Kiviõli streik. «Edasi» 11. nov. 1961; Ulevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo II osa. Tallinn, 1963, lk. 286, 287.

¹¹⁴ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 171^a, l. 107.

¹¹⁵ Sealsamas, l. 154—156.

¹¹⁶ H. S a m p k a, lk. 80, 81; ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 192, l. 4.

¹¹⁷ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 171^a, l. 152, 154, 156.

¹¹⁸ Sealsamas, l. 165, 172; A. Muld märgib Kiviõlisse toodud poola kaevurite maksimaalarvuna 370 inimest, kellest 1940. a. töötas veel vaid 50. (Vt. lähemalt «Postimees» 13. sept. 1940.)

eesmärke: loodeti lõhkuda tööliste tegevusühtsust ja ära hoida 1936. aasta sündmuste kordumist.¹¹⁹ Võimalik, et poola kogenud kaevurite sissetoomisega loodeti ka tösta tükitöönorme ja alla suruda palku. Neid eesmärke aga ei saavutatud, sest pikemaks ajaks jäi Kiviõlisse vaid suhteliselt väike arv saabunuist. Sagenesid ka poola kaevurite konfliktid ettevõtte juhatausega. Seegi, et nende tööviljakus harjumatu tingimuste tõttu ja muudel põhjustel¹²⁰ jäi kohalike kaevurite omast madalamaks, ei soodustanud kuidagi tükitööhinnete vähendamist.

A/ü. «Eesti Kiviõli» juhatause katse kasutada poola kaevureid tekitas kohalikes töölises palju ärevust ja pahameelt, kuid ei andnud ettevõtjaile loodetud tulemusi.

Töötingimused jäid edaspidigi raskeks. Aktsiaühingu juhatus ei tahtnud sentigi kulutada nende parandamiseks. Uue tehase käikulaskmisega 1937. aastal suurenes ettevõtte võimsus ja tööliste arv kahe ja poole kuni kolmekordseks. Ohutustehnika aga jäi nii kaevanduses kui ka õlitehases väga puudulikuks. Ettevõttes töötamine ei kahjustanud mitte ainult tervist, vaid oli ka eluohtlik. Veel 1938. aastal puudus kaevanduses mehhaaniline ventilatsioon. Varisemisi, mis tekitasid kaevuritele raskeid vigastusi või töid koguni surma, esines a/ü. «Eesti Kiviõli» kaevanduses palju sagedamini kui Riigi Põlevkivitööstuse omades. Sagedasti vigastasid töölisi rööbastelt mahajooksvad vagonetid. Isegi vagonettide haakimisel saadi traumasid või koguni surma, kuna vagonettide puhvrid olid liiga lühikesed.¹²¹ Õlivabrikutes, samuti abikäitistes puudusid veel 1940. aasta algul ventilatsiooniseadmed, kusjuures õhk sisaldas mürgiseid gaase tervistkahjustaval määral. Töötati aurupilvedes. Nähtavus ei ületanud paiguti isegi 0,5 m. Iga kahe kuni kolme nädala tagant tuli puhastada tunnelahje, mis nõudis üks kuni kaks päeva. Et selleks kuluvat aega kokku hoida, alustati puhastamist suures kuumuses, enne kui ahi oli suutnud jahtuda, kusjuures kaitsevahendid olid puudulikud. Paljude masinate veorihmadelgi puudusid kaitseid jne.¹²²

Riigi Põlevkivitööstusega kui teise suurema põlevkivitööstusettevõttega võrreldes oli a/ü. «Eesti Kiviõlis» 1938. aastal õnnetusjuhtumeid 1 miljoni töötunni kohta poole rohkem. 1938. aasta 1. jaanuarist kuni 31. augustini oli Kiviõlis 118 rasket kehavigastust tekitanud tööõnnetust.¹²³ 1938. aastal hukkus a/ü. «Eesti Kiviõli» ettevõtteis tööõnnetuste läbi rohkem inimesi kui kõigis teistes põlevkivitööstusettevõtetes kokku. Õnnetusjuhtumite sagedus 1 miljoni töötunni kohta oli siin 1937. ja 1938. aastal ka palju kõrgem kui murdudes ja kaevandustes keskmiselt.¹²⁴ A/ü. «Eesti Kiviõlis» kasutatud ekspluaterimissüsteemi kogu julmuse näitab seegi, et tööõnnetuste sagedenes pani ettevõtte juhatus välja kuulutuse, milles teatati, et tööline, kellega aastas on juhtunud kolm tööõnnetust, vallandatakse. Ja nii tehti.¹²⁵

Olukord a/ü. «Eesti Kiviõli» ettevõtetes oli nii talumatu, et sellega tuli tegemist teha isegi Riigivolikogul ja valitsusasutustel. Kirjas majandusministrile 1939. aasta algul märkis sotsiaalminister, et kui kaevandustes ei hakata suuremat rõhku panema tööliste elu ja tervise kaitsele, siis võivad «põlevikivi tööstusest välja kujuneda invaliidide vabrikud».¹²⁶

Ettevõtte juhatus ei tunnistanud end milleski süüdi, väites, et 81,2 protsenti tööõnnetustest olevat tingitud tööliste endi hooletusest, ülejäänud aga mitmesugustest objektiivsetest põhjustest.¹²⁷ Seda seisukohta jagas oluliselt ka Majandusministeeriumi tööstusosakond.¹²⁸ Avaliku arvamuse ja Sotsiaalministeeriumi survele pidi ettevõtte siiski rakendada mõningaid abinõusid töötingimuste parandamiseks, mille tulemusena tööõnnetuste

¹¹⁹ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 192, l. 4.

¹²⁰ Vt. H. S a m p k a, lk. 81.

¹²¹ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 193, l. 196 jj.

¹²² Sealsamas, l. 248—256.

¹²³ Sealsamas, l. 196—198.

¹²⁴ Sealsamas, l. 198; K. R a i d, Tööstustööliste tööõnnetused 1938. a. «Eesti Statistika» 1939, lk. 643.

¹²⁵ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 424, l. 73.

¹²⁶ ORRKA, f. 1840, nim. 1, s.-ü. 193, l. 221.

¹²⁷ Sealsamas, l. 198—201.

¹²⁸ Sealsamas, l. 212—214.

arv 1939. aastal mõnevõrra langes.¹²⁹ Kuid ka aastail 1939—1940 ignoreeris ettevõtte juhatus korduvalt tööinspektori nõudeid parandada töötingimusi ja täiustada ohutustehnikat. Kapitaliteenimine tööliste elu ja tervise arvel kestis edasi.¹³⁰

Nii streigiga kui ka hiljem kättevõidetud väikesed palgatõusud ei parandanud a/ü. «Eesti Kiviöli» tööliste majanduslikku olukorda, sest samal ajal tõusis ka elukallidus. 1937.—1938. aastal uuriti põlevkivitööstuse tööliste leibkondade büdžetti peamiselt a/ü. «Eesti Kiviöli» ja Küttejõu töölisperekondade andmete alusel.¹³¹ Selgus, et põlevkivitööstuse tööliste kuutulu ühe täistoidustatu kohta ei ületanud tööstustöölise keskmist kuutulu. Seejuures tuleb arvestada, et uuriti pikemat aega ettevõttes töötanud tööliste leibkondi, kelle perekonnapea keskmine teenistus oli 9 protsenti kõrgem (96 kr. 54 senti) kui kogu põlevkivitööstuse keskmine (88 kr. 64 senti). Väljaminekutest kulus 50 protsenti toiduks, 17,7 protsenti riietusele ja jalanõudele. Olenevalt raskest tööst ja töötingimustest olid mõlemad need kulu põhiartiklid suuremad kui tööstustöölistel keskmiselt. Alkohoolile kulutasid põlevkivitööstuse töölised küll rohkem kui teised tööstustöölised, kuid kokku siiski vähem kui tubakale. Uurimuse autori H. Reimani üheks peamiseks järelduseks oli, et põlevkivitööstuse töölised saavad endale enamiku kuluartiklite, eriti haridusest ja kultuurist osasaamise poolest lubada vähem kui muud tööstustöölised.

Seega elasid a/ü. «Eesti Kiviöli» töölised, kuigi nad tegid rasket, tervistkahjustavat ja isegi eluohtlikku tööd, veelgi halvemini kui keskmine kodanliku Eesti tööline.

Streigile järgnenud aegadel püüdis ettevõtte juhatus kõigiti takistada tööliste organiseerumist, nende ridade uut koondamist. Kuna paljud teadlikumad ja aktiivsemad töölised olid pärast streigi mahasurumist sunnitud Kiviölist lahkuma, sest nad kanti musta nimekirja, siis teatud määral see õnnestuski.¹³² Uue töölisnõukogu valimistel 1937. aastal suruti läbi ettevõtjatele meelepärasteid isikuid,¹³³ vallandades need, kellest teati, et neid kavatsetakse valida nõukogusse või et nad hakkavad kaitsma tööliste huve. Nii vallandati 1937. aasta algul päevapealt ja põhjust teatamata elektrialajaama montöör J. Allandi, keda kavatseti valida töölisvanemaks.¹³⁴ 1938. aasta algul vallandati täpselt samuti ja samadel motiividel õlivabriku tööline A. Muld.¹³⁵

Nii saavutati ettevõtte juhatus seda, et aastail 1937—1938 ei seisnud töölisnõukogu oma ülesannete kõrgusel. Ettevõtte tööliste koosolekult kritiseeriti teravalt mitmete töölisnõukogu liikmete tegevust, osa neist sunniti koguni tagasi astuma.¹³⁶

Töölisliikumise uus tõus Kiviölis oli seotud järjekordsete töölisnõukogu valimistega 1939. aasta aprilli algul. Vahefult enne seda toimus enam kui 700 osavõtjaga tööliste üldkoosolek, kus paljud töölised kritiseerisid taas teravalt senise töölisnõukogu tegevust.

Vastuvõetud resolutsioonides avaldati ägedat protesti Käsitööstuskoja taotluse vastu pikendada hooajatöödel tööpäeva, milles põhjendatult nähti kallaletungi tööliisklassi poolt kättevõidetud 8-tunnisele tööpäevale, nõuti haigekassade töö parandamist ja nende õiguste laiendamist, tööliste kindlustamist vanaduse ja invaliidsuse puhuks ning kiireid samme töökaitsese parandamiseks. Otsustati taotleda inimväärsete tööliiskorterite ehitamist ja nõuti palkade tõstmist.¹³⁷ Töölisnõukogusse valiti Adolf Trestip, Elmar Peeneke, Herbert Väljajots, Indrek Kongi, Herbert Schlossmann, Sergei Räämet, Oskar Vou ja Oskar Hammer-

¹²⁹ Sealsamas, l. 297, 321—326.

¹³⁰ Sealsamas, l. 224, 225, 228—231, 235, 237, 245—256.

¹³¹ Vt. lähemalt H. Reimani, Põlevkivitööstuse tööliste leibkondade büdžetid. «Eesti Statistika» 1939, lk. 353—358.

¹³² Hiljem võeti nad tööle teistesse põlevkivitööstusettevõtetesse vaid tänu Kaevandustöölise Ühingu juhatase abile. (Jooni Kaevandustöölise Ühingu. Kaevandustöölise Aastaraamat, lk. 25.)

¹³³ Sealsamas.

¹³⁴ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 724, l. 3—5.

¹³⁵ Sealsamas, s.-ü. 424, l. 38.

¹³⁶ Sealsamas, l. 30, 31 ja 92. Alfred Mulla andmeil ei olnud Kiviöli töölisnõukogu tegevus aastail 1937—1938 mitte ainult passiivne, vaid tööliste huvidele lausa vaenulik. (Vt. lähemalt Alfred Muld, Pilg ühe suurtööstuse telgi taha. «Postimees» nr. 255, 20. sept. 1940.)

¹³⁷ ORRKA, f. 2113, nim. 1, s.-ü. 424, l. 92—94.

berg.¹³⁸ Uus töölisnõukogu esitas ettevõtte juhatusesele konkreetsed nõuded palkade tõstmiseks, mis aga tagasi lükati. Seejuures püüti töölistele muljet jätta, nagu oleks ettevõttel tõsisemad majanduslikke raskusi ja tööliste heaks juba niigi küllalt palju tehtud.¹³⁹

Uus töölisnõukogu võitles eelkõige töötingimuste parandamise eest ja püüdis kaitsta tööliste õigusi kehtivate seaduste piires, mida ettevõtjad ignoreerisid.

1940. aasta algul toimunud käitise tööliste üldkoosolekul korraldati uuesti eelmisel aastal esitatud nõudeid, kuid nüüd juba laiendatud ja konkreetsamal kujul. Kuna elukallidus oli pidevalt tõusnud, nõuti taas palkade tõstmist. Ettevõtte juhatus oli valmis seda ainult osaliselt tegema.¹⁴⁰ Edasi arutati küsimust töötülide lahendamise komisjoni osavõtul, kuid ikkagi tulemusteta. Nüüd tegi komisjon sundotsuse. Kuigi ettevõtte püüdis kõrvale hiilida ka sundotsuse täitmisest, saavutati töötüliga siiski mõningane palkade tõus, samuti seda, et korduvate ja tervist eriti kahjustavate tööde tasustamisel tuli nüüdsest peale aluseks võtta hinded, mille koostamisel ka töölisnõukogul oli õigus kaasa rääkida.

Ka 1940. aasta märtsi lõpul toimunud tööliste üldkoosolekul kritiseeriti teravalt ettevõttes töökaitse ja ohutustehnika alal esinevaid puudusi ning muidki väärnähtusi.

Tööliste organiseeritud tegevuse aktiveerumisele, mis riivas aktsiaühingu huvisid, vastas ettevõtte juhatus uue rünnakuga. 1940. aasta aprillis toimunud töölisnõukogu valimiste kohta avaldas ettevõtte direktor protesti — algul tööinspektorile ja seejärel Sotsiaalministeeriumi töökaitse ja sotsiaalkindlustuse osakonna direktorile, nõudes valimiste tühistamist. Kuigi tööinspektor leidis protesti olevat nõrgalt põhjendatud, tühistas kõrgem instants töölisnõukogu valimised. Eriti püüdis ettevõtte juhatus vabaneda H. Schlossmannist ja I. Kongist kui kahest kõige aktiivsemast töölisnõukogu liikmest. Leidmata muud võimalust, vallandas käitise direktor K. Keltser mõlemad seadusvastaselt — I. Kongi 29. aprillil ja H. Schlossmanni 28. mail 1940. Esimese vallandamise eest määrati K. Keltserile 50, teise eest 100 krooni trahvi.¹⁴¹ 10. juunil toimunud teistkordsetel töölisnõukogu valimistel valiti tagasi needsamad, kes olid valitud eelmise aasta aprillis.¹⁴² Mõni päev hiljem esitas ettevõtte juhatus protesti ka nende valimiste vastu, põhjendades seda eeskätt sellega, et oli valitud ka I. Kongi ja H. Schlossmann, kes juhatuse arvates enam käitise tööliste hulka ei kuulunud. Mõlemad nad aga tuli tööle ennistada. Uhe isiku valimine aga, kel ei olnud õigust kandideerida, andis siiski põhjust valimiste tühistamiseks.¹⁴³

H. Schlossmann ja I. Kongi ennistati tööle 22. juunil, alles siis, kui võimule oli tulnud J. Varese rahvavalitsus ja aktsiaühing kodanliku valitsuse langusega kaotanud oma senise toe. Mõlemad nad loeti kohe ka töölisnõukogu liikmeteks ja ettevõtte juhatus oli sunnitud tunnistama töölisnõukogu volitusi.¹⁴⁴

Alanud sotsialistlik revolutsioon muutis põhjalikult senised poliitilised ja sotsiaalmajanduslikud vahekorrad ning avas uued perspektiivid ka Kiviõli ettevõttele ja selle töölistele.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Toimetusele saanud
12. VII 1973

¹³⁸ Sealsamas, l. 97, 106. Indrek Kongist sai pärast Kiviõli vabastamist 1944. aastal ettevõtte direktor.

¹³⁹ Sealsamas, l. 89.

¹⁴⁰ Sealsamas, l. 126—132.

¹⁴¹ Sealsamas, l. 168—170, 176, 177, 182, 183, 199, 204, 205.

¹⁴² Sealsamas, l. 206, 207.

¹⁴³ Sealsamas, l. 228, 233.

¹⁴⁴ Sealsamas, l. 234.

К. КАЛА

АКЦИОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО «ЭЭСТИ КИВИЫЛИ» В СЛАНЦЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ БУРЖУАЗНОЙ ЭСТОНИИ

Резюме

Использование эстонских сланцев началось в связи с топливным кризисом в годы первой мировой войны. Большие надежды на развитие сланцевой промышленности возлагало буржуазное правительство Эстонии, рассчитывая на экономическое оживление и обеспечение промышленности и транспорта местным топливом. Но собственных средств для этого не хватало. Кроме основанного в 1918 г. одного государственного предприятия («Рийги Пылевквивитээстус», с 1936 г. — а/о «Эсимене Ээсти Пылевквивитээстус»), добыча и переработка сланцев полностью находились в руках представителей иностранного капитала. Виднейшее место среди них занимало акционерное общество «Ээсти Кивиыли», основанное в 1922 г.

Однако с основания акционерного общества до начала промышленного производства сланцевых продуктов прошло около семи лет опытного периода. Применение системы туннельных печей способствовало тому, что выход сырой смолы на предприятии «Ээсти Кивиыли» стал лучшим в Эстонии. Это открыло ему хорошие перспективы. Промышленное производство сланцевых продуктов началось здесь в 1929 г. Первым промышленным агрегатом стала туннельная печь пропускной способностью 75 т сланца в сутки. Добыча сланца велась в Кивиыли с 1922 г. открытым способом, в 1929 г. перешли на подземную добычу. В отличие от государственного сланцевого предприятия в «Ээсти Кивиыли» основная часть добычи шла на термическую переработку. Во время опытного периода (1922—1928 гг.) число рабочих предприятия колебалось в пределах 100—200 человек.

Мировой экономический кризис (1929—1933 гг.) привел к сокращению производства в сланцевой промышленности. Исключение составило предприятие а/о «Ээсти Кивиыли», где производство расширялось. Крупные заказы на сланцевое масло и бензин, полученные от государственных предприятий (Управление железной дороги, Министерство путей сообщения) в ущерб государственному сланцевому предприятию, характеризуют отношение буржуазного правительства к интересам иностранного капитала. Отсутствие таких заказов у других предприятий вместе с общим сужением рынка в годы кризиса обеспечило а/о «Ээсти Кивиыли» дешевую рабочую силу и позволило в 1931 г. пустить первый крупный сланцеперерабатывающий завод с пропускной способностью 500 т сланца в сутки. К концу кризиса а/о «Ээсти Кивиыли» давало 61% производства сланцевого масла в Эстонии, оставляя «Рийги Пылевквивитээстус» на втором месте.

Если в первой половине 30-х годов экспорт в фашистскую Германию не играл еще в развитии сланцевой промышленности, в том числе и а/о «Ээсти Кивиыли», решающей роли, то с середины 30-х годов сланцевая промышленность все в большей мере стала ориентироваться на нужды германской промышленности. Долгосрочный договор с Германией о продаже сланцевого масла по выгодной цене, заключенный в 1935 г., послужил основой расширения предприятия а/о «Ээсти Кивиыли». Основной капитал общества был увеличен в 2 раза и составил в 1936 г. 1,2 млн. крон. Контрольный пакет акций в 1937 г. принадлежал банку «Мендельссон и К^о» в Берлине и представителю монополистического капитала в Эстонии — банку «Г. Шеель и К^о». В начале 1937 г. вступил в действие второй крупный завод в Кивиыли с пропускной способностью 800 т сланца в сутки. Число работающих на предприятии к концу 1937 г. достигло 1946 человек, составляя примерно одну треть всех занятых в сланцевой промышленности.

Увеличивая производство, акционерное общество добивалось все больших льгот и привилегий (снижение концессионного налога, беспрошлый ввоз оборудования и материалов, увеличение концессионной площади и т. д.). Расширяя постепенно номенклатуру сланцевых продуктов, предприятие направило основные усилия на увеличение производства сланцевого масла и бензина. Во второй половине 30-х годов значительно увеличили производство сланцевых продуктов и другие фирмы (а/о «Эсимене Ээсти Пылевквивитээстус», «Нью Консолидейтд Гольд-Фильдс», «Ээстимаа Ылконсортиум»). Но ведущее место «Ээсти Кивиыли» сохранилось. Вывоз сланцевого масла из Эстонии особенно увеличился с 1937 г. Этому способствовал недостаток сланцевого масла, рост цен на него на внутреннем рынке и увеличение импорта каменного угля. Эти отрицательные явления были результатом все большего экономического подчинения Эстонии фашистской Германии, куда в 1939 г. вывозилось 90% экспортируемого сланцевого масла. Доля а/о «Ээсти Кивиыли» в общем вывозе сланцевого масла была весьма значительной — в 1937 г. 70% и в 1938 г., несмотря на рост производства на других предприятиях, — 55%. Главным экспортером сланцевого бензина (в основном в соседние капиталистические государства) было тоже а/о «Ээсти Кивиыли» (в 1938 г. 93% всего экспорта). В 1930—1938 гг. из Эстонии вывозили сланцевого масла на 12 млн. крон и бензина на 5 млн. крон. Но существующая система договоров не позволяла свободно пользоваться полученной за вывезенные сланцевые продукты валютой — предусматривались закупки только в

странах вывоза, что закрепляло экономическую зависимость Эстонии. За экспортированные в Германию товары, в том числе и сланцевое масло, на клиринговом счете, по данным Эстонского банка, 1 января 1939 года оставались неиспользованными 8,3 млн. крон, что составляло 7,8 процентов бюджета буржуазной Эстонии того времени.

Одним из стимулов вторжения иностранного капитала в сланцевую промышленность была возможность использования дешевой рабочей силы. Рабочие кадры сланцевой промышленности складывались из сельского пролетариата, безработных промышленных и строительных рабочих, местных рыбаков и хуторян, которые в свободные от сельскохозяйственных работ периоды шли на заработки на сланцевые предприятия. На предприятии «Ээсти Кивиולי» значительную долю работающих составляли и русские эмигранты. Происхождение из различной социальной и национальной среды, непостоянство состава и быстрый рост рабочих кадров в 30-е годы затрудняли консолидацию рабочих. Предприниматели же уклонялись от выполнения даже тех предписаний, которые должны были регулировать их отношения с рабочими в рамках буржуазного законодательства. В первой половине 30-х годов рабочие предприятия не сумели организованно выступить за улучшение своего положения. Из-за противодействия предпринимателей до 1936 г. не удавалось провести выборы совета рабочих старост.

Необоснованные отчисления из зарплаты, неоплата сверхурочных работ, уклонение от обязанностей по мизерной лечебной помощи и обман рабочих были на этом предприятии обычным явлением. Охрана труда и техника безопасности находились на крайне низком уровне. В результате этого производственный травматизм был исключительно высоким, а смертельные случаи — значительно чаще, чем на других предприятиях отрасли. Несмотря на многократные предписания и штрафы инспекторов по труду, правление предприятия почти ничего не предпринимало для изменения такого положения. Забастовка летом 1936 г. показала всю глубину классовых противоречий. Несмотря на поражение она сыграла большую роль в побуждении рабочих к общей борьбе против эксплуататоров. Последние и после забастовки продолжали свою прежнюю политику запугивания и раскола эксплуатируемых. Об этом говорят увольнения более сознательных рабочих, попытки использовать польских шахтеров и препятствия избранию в совет рабочих старост истинных защитников интересов рабочего класса, стремление не считаться ни с какими их справедливыми требованиями, что продолжалось вплоть до июня 1940 г.

Предприятие а/о «Ээсти Кивиולי» было типичным примером хозяйничания иностранного капитала в буржуазной Эстонии. Вся его деятельность выражает стремление извлечь максимальную выгоду за счет использования чужих природных богатств и эксплуатации местного рабочего класса. Отношения, сложившиеся у представителей иностранного капитала с буржуазными правительственными кругами, свидетельствуют о полной зависимости последних от международного крупного капитала.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
12/VII 1973

К. КАЛА

THE SHAREHOLDERS' COMPANY "EESTI KIVIOLI" IN THE OIL SHALE INDUSTRY OF BOURGEOIS ESTONIA

Summary

The utilization of Estonian oil shales began in connection with the fuel crisis in the years of World War I. During the bourgeois rule of Estonia, the government nursed great hopes about the development of the oil shale industry, expecting it to contribute to an enlivenment in the country's economy and to provide for the fuel demand of transport and industry. Apart from a state mining enterprise established in 1918 — "Riigi Põlevkivitööstus" (State Oil Shale Industry), since 1936 — "Esimene Eesti Põlevkivitööstus" (The First Estonian Oil Shale Industry Ltd) — the mining and working up of oil shales was entirely in the hands of the representatives of foreign capital. The most prominent of the latter was the shareholders' company "Eesti Kivioli", founded in 1922.

However, a testing period of about seven years elapsed before industrial making of oil-shale products could be started. The taking into use of a system of tunnel ovens made the company the best producer of raw tar in Estonia, opening new vistas of development. The industrial output of oil-shale products was started in 1929. The first industrial aggregate was a tunnel oven of a capacity of working up 75 t of oil shale per 24 hrs. The mining of oil shale at Kivioli was done in open-cast pits in the period of time between 1922 and 1929, and from 1929 onwards in underground mines. Contrary to the practice of the state enterprise, at "Eesti Kivioli" the major part of the output of oil shale

was worked up by thermal methods. During the testing period (1922—1928), the number of the workers of "Eesti Kiviõli" fluctuated between 100 and 200.

The world economic depression (1929—1933) brought about a decrease in the output of oil shale industry, with the exception of "Eesti Kiviõli" Ltd, where the production was extended. Considerable orders of shale oil and benzine received from state institutions (Board of Railways, Ministry of Communications), overgoing the state oil-shale producing enterprise, were typical of the government's attitude to the interests of foreign capital. The absence of such commissions at other oil-shale industries and the general contraction of the market gave the company "Eesti Kiviõli" a possibility of employing cheap labour and enabled them, in 1931, to launch the first large-scale oil-shale processing plant with a capacity of 500 t of oil shale per day. At the end of the depression period "Eesti Kiviõli" was yielding 61 per cent of the shale oil produced in Estonia, leaving the "State Oil Shale Industry" in the second place.

In the first half of the 1930s the export to fascist Germany did not play any decisive role in the development of Estonian oil shale industry, including that of "Eesti Kiviõli", whereas in the mid-thirties the oil shale production began to be increasingly oriented upon the needs of German industry. A long-term agreement with Germany concerning the sale of shale oil at an advantageous price, concluded in 1935, served as a basis of the extension of the enterprise "Eesti Kiviõli". The basic capital of the company was doubled, amounting to 1.2 million Estonian crowns in 1936. In 1937 the control stock of shares belonged to the bank "Mendelssohn and Co" in Berlin and to the representatives of the monopolistic capital in Estonia, the bank "G. Scheel and Co". At the beginning of 1937 another big plant was launched at Kiviõli, with a processing capacity of 800 t of oil shale a day at the end of 1937. The number of workers rose to 1,946, constituting about one-third of the total of those employed in oil shale industry.

Increasing the output, the shareholders' company conducted a policy of obtaining more and more privileges (cutting of the concessional duties, duty-free import of equipment and materials, increase of the concessional area, etc.). Increasing gradually the nomenclature of the produce, the enterprise directed main efforts towards an enlargement of the output of shale oil and benzine. In the second half of the 1930s the output of oil shale products by other shale-processing firms ("Esimene Eesti Põlevkivitööstus", "New Consolidated Goldfields", "Eestimaa Õlikonsortsium") was enlarged, as well, but "Eesti Kiviõli" was still occupying the leading position. The Estonian export of shale oil increased from 1937 onwards, in particular. This phenomenon was accompanied by a shortage of shale oil, by the rising prices of shale oil on the inner market and the increase of the import of coal. These negative developments resulted from an ever-increasing economic subjection of Estonia to fascist Germany, which received 90 per cent of the oil shale exported from Estonia in 1939. The share of "Eesti Kiviõli" in the total export of shale oil was very considerable — 70 per cent in 1937, and 55 per cent in 1938, despite the increasing role of other producers. "Eesti Kiviõli" was likewise the principal exporter (mainly to neighbouring capitalist countries) of shale benzine (93 per cent of the total in 1938). In 1930—1938 Estonia exported shale oil in the amount of 12 million Estonian crowns and benzine in the amount of 5 million crowns. However, the existing system of agreements did not allow a free use of the foreign exchange received for the oil shale products, foreseeing that it should be used for purchases in the partner countries, which contributed to an increasing economic dependence of Estonia upon foreign countries. For the goods exported to Germany, including shale oil, there were 8.3 million crowns unused on the clearing account (data of the Estonian Bank) on Jan. 1, 1939, which made 7.8 per cent of the state budget of Estonia at that time.

One of the stimuli for the intrusion of foreign capital into Estonian oil shale industry was the possibility of employing cheap labour. The workers of the shale industry were representatives of the rural proletariat, unemployed industrial and construction workers, local fishermen and peasants, who, in the periods when there was no field work to be done, sought employment at oil shale enterprises. At "Eesti Kiviõli", a considerable part of labour was represented by Russian emigrants. The consolidation of the workers at "Eesti Kiviõli" was complicated due to the fact that they all belonged to different social strata and different nationalities; besides, the fluctuation of labour and the rapid increase in the number of workers in the 1930s contributed to further difficulties, as well. The employers were trying to evade even those rules within the framework of bourgeois legislation which were foreseen for regulating the relations between the employers and those employed. In the first half of the 1930s the workers of the enterprise were not able to undertake any measures or improving their state. On account of the opposition of the employers, there was no possibility of arranging elections of a council of shop-stewards until 1936.

Ungrounded cuts of wages, nonpayment for overtime working-hours, evasion from rendering the miserable medical aid foreseen, and deception of workers were everyday phenomena at "Eesti Kiviõli". Protection of labour and technical safety were on an extremely low level. As a result, accidents at work were extremely frequent and death cases as a result of accidents even more frequent than in other oil shale enterprises. In spite of numerous instructions and fines by labour inspectors, the board of the enterprise

undertook almost no alterations in the state of things. The strike at "Eesti Kiviõli" in 1936 revealed the depth of the class differences. In spite of the defeat, it enacted an important part in the general struggle of the workers against the exploiters. After the strike, the employers continued their policy of scare and sowing dissent among the workers. Evidence of this is the dismissal of the more class-conscious workers, attempts at employing Polish miners and counteraction to elections of a council of shop-stewards who could have defended the interests of the workers, and the non-consideration of the just demands of the workers — all of which lasted until June 1940.

The enterprise "Eesti Kiviõli" was a typical example of the management of foreign capital in bourgeois Estonia. All their activities were typified by a striving to get a maximal profit at the expense of the natural resources of another country, and by exploiting the local working class. The relations that developed between the representatives of foreign capital and the bourgeois ruling circles give evidence of the total dependence of the latter upon the big international capital.

*Academy of Sciences of the Estonian SSR,
Institute of History*

Received
July 12, 1973